

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU I KATEDRA ZA ANTROPOLOGIJU

DIPLOMSKI RAD

Teorijska analiza teške baštine – važnost ljudskih koštanih ostataka
iz Domovinskog rata u nacionalnoj sigurnosti i zdravlju populacije

Marko Trupković

MENTOR:

dr. sc. Mirko Bilandžić

KOMENTORICA:

dr. sc. Sanja Špoljar-Vržina

Zagreb, 2013.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	4
2. Ciljevi rada.....	5
3. Polazišta i hipoteze.....	6
4. Baština.....	7
4.1. Materijalna i nematerijalna baština.....	7
4.2. Važnost baštine u izgradnji identiteta.....	8
4.3. Primjer Irske.....	9
4.4. Teška baština.....	11
5. Perspektive ukopa i smrti.....	14
5.1. Važnost ukopa i rituala pri ukopu.....	14
5.2. Ostaci ljudskih koštanih ostataka iz sudsko-medicinske i političke perspektive.....	16
6. Važnost repatrijacije: od osteološke građe do ljudskih ostataka.....	18
6.1. Promišljanje o ljudskim koštanim ostacima kroz baštinski diskurs.....	18
7. Teška baština i posljedice oružanih sukoba.....	21
7.1. Definiranje rata na prostoru bivše Jugoslavije.....	21
7.2. Teška baština i uzroci rata.....	22
7.3. Posljedice rata na prostoru bivše Jugoslavije.....	23
7.4. Proces ekshumacije masovnih i pojedinačnih grobnica.....	25
7.5. Repatrijacija koštanih ostataka i obilježavanje masovnih grobnica u Republici Hrvatskoj.....	27
8. Teška baština u nacionalnoj sigurnosti.....	32
8.1. Sigurnosne studije i međunarodni odnosi.....	32
8.2. Teška baština u procesu pomirenja zemalja bivše Jugoslavije.....	33
9. Psihosocijalni utjecaji teške baštine.....	36
9.1. Psihološki utjecaji rata na populaciju.....	36
9.2. Očuvanje prošlosti kroz rituale i društvene prakse sjećanja.....	37
9.3. Teška baština: koštani ostaci i memorijalni spomenici.....	39

9.4. Posljedice rata: strah i PTSP.....	42
10. Vukovar kao etnokrajolik u određivanju srpskog i hrvatskog nacionalnog identiteta.....	44
10.1. Etnokrajolik, kulturno-spomenička i ritualna dimenzija prostora.....	44
11. Rasprava.....	47
12. Zaključak.....	49
13. Literatura.....	51

1. Uvod

Negativna i razarajuća za populaciju, ratna ostavština je naslijeđe koje uvelike određuje identitet i sjećanja cijelog naroda, mijenjajući ga samog iznutra i njegov odnos prema drugim narodima, kako na kulturnoj, tako i na političkoj razini. S druge pak strane, od samog početka ljudskog postojanja, smrt zauzima važnu ulogu u poimanju *sebe* i svijeta, vremena i postojanja. Odnos prema smrti i preminulome oduvijek je imao važnu mjesto u svijetu živih. Smrt, koštani ostaci i sami rituali pokopa odavna su tkali duhovnu sferu čovjekova djelovanja i držali imperativ u kulturnom, posebice religijskom, dijelu života. Iako je najveći fokus dobila u 20. stoljeću, baština je u svim svojim podvrstama dio čovjekova života od same pojave simboličkog razmišljanja. Određeni su tako prirodni i kulturni elementi počeli nositi izvjesnu vrijednost za pojedinca ili zajednicu, tvoreći tako sustav vrednota koji se čuvao generacijama, poput jezika, znanosti, umjetnosti ili religije. U naslijeđe koje se vremenima prenosilo u kulturi, spada i način odnosa prema mrtvima i prema njihovim ostacima. Takvu važnost primjećujemo u načinima ukopa i simbolike koju nalazimo u grobovima te u ophođenju s mrtvima od samog osvita čovječanstva. Nasilja kao socijalni fenomen prisutna su u svim kulturama na svijetu. Međuodnos mnogih naroda tako je obilježen ratom i stradanjima. Pod slojevima prikazivanja moći, oružane agresije, obrane i zaštite često stoji dramatična i najozbiljnija strana rata. Skup svih ljudskih stradanja, boli, straha, mržnje i smrti dovodi do posttraumatskog stanja koje negativno djeluje na funkcioniranje pojedinca i, na kraju, samoga društva. Masovne grobnice, traganja za izgubljenim članovima zajednice, bilo živima ili mrtvima, traganja za pravdom, za nekadašnjim mirom, zdravljem i sigurnošću svakodnevnica su poslijeratne situacije koja seže godinama u budućnost i ostavlja korijene duboko u svijesti zajednice. Teška je baština tako dokaz kako mrtvi upravljaju živima, a svijest o njezinoj važnosti je uhodano potisnuta.

2. Ciljevi rada

Cilj ovog rada je analiza sveukupne važnosti tragova ljudskih koštanih ostataka kroz baštinski diskurs. Također, objasniti će se pojam teške baštine. Terminološki gledano, to je nova vrsta baštine koja je usko povezana s ratnim iskustvima naroda i njihovom percepcijom prošlosti (MacDonald, 2009:1). Ujedno, želi se dokazati da je ona jedna od bitnih faktora pri određivanju i postojanosti kolektivnog identiteta i kolektivnog sjećanja. Kroz pojmove smrti i ukopa objasniti će se važnost koštanih ostataka predaka u identitetskoj i nacionalnoj sigurnosti na primjeru rata na prostoru bivše Jugoslavije, poglavito Domovinskog obrambenog rata na području Hrvatske. Ujedno, analizirat će se problemi baštine i njen utjecaj na međunarodnu sigurnost. Također, pojasnit će se uloga teške baštine u zdravlju populacije i objasniti na koji se način populacija može bolje nositi s proživljenim traumatskim razdobljima. Na kraju, iznijet će se i sama kritika teške baštine, njezina uloga u komodifikaciji tragedije i preispitati njena dobrobit pri razrješavanju međunarodnih razmirica.

3. Polazišta i hipoteze

S obzirom na kompleksnost i osjetljivost tematike, metode se rada čvrsto oslanjaju samo na teorijske analize, komparativnu metodu i analizu diskursa iz područja sociologije i antropologije. Posebni je naglasak na sociologiju nacionalne sigurnosti te na dekonstruiranje samog pojma materijalne baštine Domovinskog rata kroz analizu sadržaja i analizu javno dostupnih arhiva. Teorije društvenog identiteta te kritično-medicinski pristup također su uvedeni u razvoj ovog rada.

Govoreći o zdravlju populacije, razrada je fokusirana prvenstveno na psihološke posljedice gubitka osoba, bilo vojnih, bilo civilnih, za njihove obitelji i srodnike, šireći taj pojam na razinu populacije. S obzirom da je kolektivno zdravlje jedna od odrednica nacionalne sigurnosti želi se preispitati može li se teška baština povezati preko psihološkog zdravlja s nacionalnom sigurnošću. S obzirom da je sigurnost neophodan konstitutivni element svakog modernog društva, održava važan utjecaj na društvene i političke procese, koliko na unutardržavnoj razini, toliko i u stabilizaciji međunarodnih odnosa. Prijetnje sigurnosti koje je rat donio narodima na prostoru bivše Jugoslavije se i dalje nastavljaju kroz neistražene zločine i neidentificirane ljudske ostatke. Nastavak je to daljnjeg ugrožavanja identiteta, već sustavno uništavanog kroz genocid, kulturocid te memoricid. U radu se želi pokazati kako forenzična analiza ljudskih ostataka doprinosi zadovoljenju pravde te obrani ljudskih prava na međunarodnome sudu, a povratak ljudskih ostataka žrtava obiteljima može doprinijeti pomirenju s gubitkom osobe. Također, želi se pokazati kako je strah bitna prepreka u poslijeratnom razrješavanju odnosa te da su spomenuti procesi prvi korak pri stabilizaciji nacionalne sigurnosti na prostorima.

Prvotna hipoteza je dokazati da je identifikacija humanih ostataka iz rata te vraćanje istih njihovoj obitelji znatan doprinos kolektivnom zdravlju.

Druga hipoteza preispituje može li teška baština biti jedan od određujućih čimbenika u jačanju nacionalne sigurnosti.

4. Baština

4.1. Materijalna i nematerijalna baština

Baština, odnosno očevina, djedovina ili pak naslijeđe, je ukupnost iz prošlosti sačuvanih i njegovanih dobara, bilo pojedinca ili nacije, koju mogu sačinjavati i prirodni i kulturni elementi. Bitan i sastavni dio sustava vrijednosti jedne kulture i njenog identiteta je vrednovanje baštine te odnos pojedinca i zajednice prema tim dobrima¹.

Iako se prijedlog zaštite kulturnih artefakata i umjetničkih djela javio se prvi puta u Europi u 15. stoljeću, tek je u drugoj polovici 20. stoljeća baština uokvirena u pravni kontekst pod zaštitom UNESCO-a (Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu). Utemeljena 1945. godine, ova se specijalizirana organizacija Ujedinjenih naroda bavi zaštitom naslijeđa. Pojam „kulturne baštine“ prvi se puta spomenuo 1907. godine, dok se 1954. godine manifestirala globalna ideja od zaštiti kulturne baštine u obliku Konvencije UNESCO-a. Iako je inicijalni razlog zaštite baštine bilo uništenje kulturnih spomenika i umjetničkih djela u razdoblju Drugog svjetskog rata, ubrzo se razvila ideja zaštite prirodnog i materijalnog bogatstva cjelokupnog čovječanstva. Zaštita prirode i krajolika se prvi puta spomenula 1962. godine, a zaštita kulturne baštine od utjecaja čovjekova djelovanja 1968. godine (Blake, 2000:61-62). Baština je danas zaštićena državnim i međunarodnim zakonima u svrhu što boljeg očuvanja jer tvori važan dio identiteta zajednice kojoj pripada te je vrijedna ostavština nadolazećim generacijama². Jedna od najpoznatijih Konvencija je ona o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine koju je 1972. godine prihvatila Opća konferencija UNESCO-a koja, po podacima iz 2010. godine, štiti 911 lokaliteta širom svijeta³.

Kulturna je baština ostavština materijalnih i nematerijalnih ostataka zajednice ili društva u koje spadaju vrijedni spomenici, artefakti, građevine, ali i tradicije te kulturni običaji i prakse,

---

¹ Hrvatski jezični portal. „Baština“. Dostupno na URL: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (25. 03. 2013.)

² Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, N. N. br. 69/99, 151/03, 157/03 - ispravak, 87/09; Zakon o zaštiti i spašavanju, N. N. br. 174/04, 79/07, 38/09.

³ UNESCO. „The World Heritage Convention“. Dostupno na URL: <http://whc.unesco.org/en/convention/> (23.21.2012.)

vjerovanja, umjetnost, jezik te ostali aspekti ljudskih aktivnosti posebne važnosti⁴. Svjedoči o rastu i razvoju civilizacija kroz vrijeme i od iznimnog je povijesnog značaja. Pod prirodnu baštinu, drugim nazivom spomenik prirode, spadaju rijetke i vrijedne biološke raznolikosti flore i faune određenog teritorija. Upravo zbog važnosti koju baština ima za čovjeka, iznimno je bitno sačuvati njezine elemente od uništenja, koji su ujedno i od važnosti na političkoj i sigurnosnoj sceni društva (Stanley-Price, 2005:1-16).

Obujam baštine varira s obzirom na vremenski kontinuitet (Špikić, 2006:23). Tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća, uz sve jaču osviještenost i zaštitu baštinskih elemenata, sve su se više proširila obilježja prošlosti u obliku muzeja, kipova i ostalih vrsta spomenika. Ta su obilježja počela nicati u gradovima i povijesno bitnim lokacijama kao svjedoci važnih događaja koje nazivamo baštinom. Nasuprot tome, spomenici su postali i bitan faktor pri kulturnom turizmu, povezujući mjesta povijesnih događaja s bitnim svjetskim lokacijama turističke važnosti. Tada je procvjetala i takozvana „baštinska industrija“, kao posljedica rastuće ekonomije. Postavljanje baštine na poziciju ekonomskog izrabljivanja u svrhu dobiti često dovodi do kritika, s obzirom da se time umanjuje svrha baštine, naročito kada ona predstavlja elemente povijesnih okosnica određene nacije (Harvey, 2003:474-475).

4.2.   Važnost baštine u izgradnji identiteta

Danas se na svakom koraku susrećemo s baštinom. Naše je doba obilježeno potrebom očuvanja ostataka prošlosti koje obilježavaju našu sadašnjost te nam daju osjećaj kontinuiteta i stabilnosti identiteta (MacDonald, 2009:1). Identitet osobe ili grupe ljudi definiran je kao skup karakteristika koje razlikuju jednu osobu ili grupu od drugog/druge te je čine prepoznatljivom u široj ljudskoj zajednici. On može imati materijalne i apstraktne dijelove koji ga čine jedinstvenim (Ascherson, 2005:17-25). Jedinstvenost identiteta određene zajednice uvelike čini i baština (Harvey, 2003:476-477). „Imati baštinu“, odnosno, imati stabilnu povijest i jasno definirane tragove (ne)materijalne kulture znači „imati identitet“, biti stabilan u sadašnjosti i biti siguran za budućnost (MacDonald, 2009:2).

Koliko baština može biti i globalno važna, ona također postaje sve važniji zaštitni znak lokalnih i autohtonih zajednica te je potreba za simboličkom i materijalnom prepoznatljivošću

---

⁴ UNESCO. Dostupno na URL: <http://whc.unesco.org/> (15. 12. 2013.)

specifičnosti pojedinih zajednica sve aktualnija. S obzirom da svaki element baštine ima pravo na smještaj u vlastiti povijesni, društveni i kulturni okoliš, povezujući su faktor na razini lokalnih zajednica i regija (Delak Koželj, 2005: 11-22).

Osjećaji ključni za izgradnju samopouzdanja i dostojanstva čovjeka su osjećaji pripadnosti i identiteta, odnosno vrijednosti koje su temelj ljudskih prava. Važno je stoga napomenuti kako se kulturna baština snažno veže uz Ljudska prava. Koliko je ta povezanost važna za nacionalne manjine, njihovu kulturu te opstanak iste u današnjem modernom društvu, toliko je bitna za svakog pojedinog čovjeka diljem svijeta (Blake, 2000:77). Kroz sve rastući interes pravnih i humanitarnih organizacija prema ljudskim pravima, vremenom se stvorio i koncept „kulturnih prava“. Kulturno pravo je ljudsko pravo čovjeka da živi unutar kulture koju smatra sebi svojstvenom. Pod kulturom se tako misli na jezik, vjeru, duhovnost, modu, običaje i ostale kulturne prakse ljudskog djelovanja. Područje kulturnih prava i koncepta kulturnog identiteta je vrlo kompleksno (Blake, 2000:76). Svako pitanje koje se veže uz kulturna prava nepobitno se veže i za kulturni identitet. S obzirom da je identitet pojedinca ili zajednice određen tradicijom, poviješću, religijom i drugim kulturnim elementima, kulturno je naslijeđe integralni dio identiteta i kao takvog ga je važno štititi (Blake, 2000:77-83).

4.3. Primjer Irske

Jedan od primjera važnosti baštine u izgradnji identiteta nalazimo u Sjevernoj Irskoj. „Nevolje“, odnosno „The Troubles“ je najčešći naziv za etno-politički sukob u Sjevernoj Irskoj koji je započeo šezdesetih godina 20. stoljeća, a završio 1998. kada je postignut je Belfastski sporazum, znan i kao „Good Friday Agreement“. Iako je Sporazum u Belfastu na papiru okončao rat, unutardržavne razmirice se između nacionalista, zagovaratelja Ujedinjene Irske, i unionista, koji se tome suprotstavljaju, i dalje vode (Smithey, 2011:65-67). Značajni simboli sjevernoirskog rata u 60.-tima bili su murali. Takvim velikim slikama oslikane su fasade i zabati mnogih kuća, a često su prenosile identitetske i političke poruke, često se dotičući spomenutog rata, prenoseći paramilitarne te vojne poruke (Smithey, 2011:65-23).

Murali su umjetnička djela koja često daju odraz kolektivnog identiteta zajednice koju predstavljaju. Oni kao ni kolektivni identitet nisu statični, oni se mijenjaju kroz vrijeme, kroz njih se izvrću stare ideje i promišljaju nove. Možemo reći da je stoga njihovo značenje

fluidno. Usto, oni nikada nisu završeni, njihova se slika često mijenja, čime dokazuju kolektivni izražaj te doprinose umjetničkom izražavanju novih poruka te upravo tako imaju moć i da promijene kolektivni identitet (Smithey, 2011:65-80). U područjima gdje žive lojalisti često se mogu vidjeti murali kojima se izražavaju razne kulturne i političke poruke putem ispisivanja agresivnih slogana i akronima paramilitarnih organizacija pa sve do oslikavanja zastava, grbova i simbola. Muralima se radi podrška zajednici u trenucima sukoba putem umjetničkog izražavanja, slave se povijesne pobjede i podsjećaju na krizu u povijesti lojalista. Usto, murali odaju počast palim borcima, zajednici te se koriste pri isticanju podrške paramilitarnim organizacijama (Smithey, 2011:65-74).

Promjene u kolektivnom identitetu su moguće upravo zbog svoje višeznačnosti. One inovacijama mijenjaju značenje pod socijalnim pritiskom. Izgradnja identiteta i promjena istog je tako kontinuirani proces. Inkorporirajući u sebe nove ideje i smisao, mijenjajući se tako nanovo, preoblikuju stara značenja u nova (Smithey, 2011:139-140). Pod društvenim promjenama i promjenama moći dolazi do promjene značenja unutar kolektivnog identiteta kroz šest stupnjeva. Reafirmacija dodatno potvrđuje postojeći identitet te ili prihvata ili odbija promjenu s obzirom na duboko ukorijenjene binarne opozicije društva. Asimilacija je promjena u postojećem identitetu kada ono prihvati nove socijalne odrednice koje su značenski bliže već postojećim, starijim odrednicama. Društvo tako gradi promjene s obzirom na stabilnost starijeg identiteta kojeg pokušavaju prilagoditi novim promjenama. Konverzija se događa kada starije odrednice identiteta postanu nebitne i stariji se identitet više ne može zadržati. Adaptacija je situacija kada društvo prihvati nove prakse, pritom zadržavajući bit starijeg kolektivnog identiteta. Ritualno posvajanje se događa kada društvo prihvati nove prakse unutar postojeće forme, a ritualne prakse asimiliraju promjene, tako ih približavajući starijim odrednicama. Na koncu, privatizacija je ograničavanje identiteta u privatnoj sferi života, kada se promjene koje ugrožavaju identitet i prakse zbivaju u bitnim socijalnim institucijama koje tako mogu protiv volje društva ugroziti postojeći identitet (Smithey, 2011:139-141).

Zajednice koje dijele neodređeni kolektivni identitet ili se identiteti prostorno preklapaju mogu pribjeći nasilju i diskriminaciji. Zato konfliktna transformacija zahtijeva promjenu u nenasilni konflikt, ukoliko je to moguće, s optimalnim rješenjem za sukobljene strane. Nenasilni konflikt doprinosi gubitku straha i rješavanju rastuće prijetnje koji mogu proizaći iz promjene. Ukoliko konflikt eskalira u oružani sukob, vrlo je vjerojatno da će se preklapajući

kolektivni identiteti ponovno naći u sukobu na novoj razini gdje se promjene u identitetu stvaraju iz agresije. Promjenjivost identiteta doprinosi održavanju starih bitnih odrednica identiteta i promjeni u suvremeni identitet što je bitan ključ pri donošenju mira (Smithey, 2011:154).

Veza između povijesnog sjećanja i suvremenog identiteta je vrlo bliska. Zadržano je mišljenje Mauricea Halbwachsa (Halbwachs, 1992) da su povijesni događaji i sjećanja na prošlost konstruirani od onih koji sakupljaju narative prošlosti te mijenjaju percepciju zajedničkog iskustva, odnosno baštine. Kolektivni je identitet često produkt samog narativa i bivanja „prisjećanim“, što podrazumijeva da naša sjećanja nisu samo naša vlastita već su produkt socijalnog održavanja veze između sadašnjosti i prošlosti kroz socijalizaciju uvjetovanu kroz obitelj, školu, medije. Unatoč tome, zajednička sjećanja kolektivnog identiteta proživljavamo kao svoje (citirano prema: Smithey, 2011:154).

4.4. Teška baština

Teška je baština vrsta kulturne baštine koja zauzima posebnu dimenziju društvene zaokupljenosti prošlošću (MacDonald, 2009:1). U današnje se vrijeme sve češće koristi novotvoreni pojam, a dio je kulturne baštine koja podrazumijeva mjesta počinjenja nekog zločina, grobnice, koncentracijske logore, zatvore, memorijalne spomenike i ostale elemente individualnog i grupnog nasljeđa čije su glavne značajke bol, strah, sram i gubitak. Prošlost je bitna odrednica društva i nerijetko je satkana od neugodnih i trajnih uspomena koje izazivaju teške osjećaje pri priznanju i prisjećanju traumatskih događaja. Takva baština se može i kositi sa suvremenim identitetom zajednice te je često prekretnica starog i, često ideološki suprotnog, novog identiteta određene nacije (MacDonald, 2009:1).

Konflikti, rat i ratne pobjede te ekspanzionistički pohodi najčešće su povijesne priče. No, ono što se nekada znalo veličati kao pobjeda, u suvremenom se društvu može prepoznati kao poraz i razlog žaljenja. Primjer je kolonijalizam, koji je u prošlosti bio dio nacionalnog ponosa, a danas je na meti kritika i može se percipirati kao sramotna baština čiji dokazi nerijetko leže izloženi u muzejima (MacDonald, 2009:2). Teška je baština reprezentacija ideoloških i fizičkih sukoba manifestirana kroz sjećanja i materijalnu ostavštinu koju nalazimo kod svih naroda. S pravom nosi takav epitet s obzirom da se njome prizivaju teška

sjećanja na sukobe i ponovno revitaliziraju osjećaji završenih odnosa zaraćenih strana. Iako time ona stvara otežavajuće okolnosti za kulturna i politička nastojanja za boljitkom odnosa nakon sukoba, ona može i pomoći pri stvaranju mira nakon što joj se nakon vremenskog odmaka neutralno pristupi te kroz znanstvenu i političku prizmu sagleda što zastupa. Takvim se radom i pripadajućim diskursom na teškoj baštini mogu sačuvati elementi kolektivnog sjećanja na teško razdoblje, a ujedno i objektivno protumačiti uzroke i posljedice sukoba te krajnji ishod konflikta zaraćenih strana. Pritom se otvaraju daljnja pitanja koja pobliže razmatraju i traže odgovore na buduće korake pri obnovi narušenih elemenata zajednice i daljnjem rastu (MacDonald, 2009:1).

Kako se spomenicima sjećanja na teška razdoblja još intenzivnije vraća u život zajednice, teška baština može izroditi i poteškoće, vraćajući sa sobom i teške uspomene, davno zaboravljena ideološka načela i napuštene političke svjetonazore, stvarajući tako i potencijalne razdore u perspektivama i opredjeljenjima zajednice. No, ona nije inertna, već je društvo oblikuje iznova. Teška baština je dinamičan i promjenjiv kulturno-sigurnosni pojam sklon modeliranju. S obzirom na to da opisuje trenutno stanje i potencijal onoga što se u danom trenutku percipira kao „baština“, time ujedno artikulira i ilustrira samu srž te promjenjivosti baštinskih svojstva materijalne baštine. Takav fenomen je neizbježan nakon generacija, iako društvo u određenoj mjeri teži vraćanju na prvobitno značenje, što joj daje cirkularni tok (Harvey, 2003:474-475).

Reprezentacija teške baštine i prihvatanje iste u suvremenom društvu donosi sraz unutar populacije, ali i doprinosi ponovnom kreiranju identiteta, nepodudarnosti preklapajućih identiteta jedne zajednice te kolektivnog sjećanja. U knjizi Paula Williamsa nalazimo brojne primjere svjetskih memorijalnih centara gdje se autor osvrće na Holokaust i genocide diljem svijeta radi važnosti baštine pri kreiranju slike identiteta nacije (Williams, 2007). Također, teška baština stvara i problematizira te dovodi nova pitanja u vezi selekcije baštine, očuvanja iste i kulturne usporedbe sjećanja te svjedočanstva vezanih za dotičnu povijest. Najbolji primjeri za spomenutu problematiku teške baštine možemo naći u Njemačkoj i Japanu. Nacistička povijest Njemačke izrodila je poveću zbirku teške baštine koja će još mnogo generacija biti impozantna zbirka ljudskog sjećanja na događaje boli, straha i sukoba. Iako se historijskim i antropološkim istraživanjima može primijetiti promjena percepcije holokausta u spomenicima tokom vremena, suštinski je teška baština nacizma u arhitektonskoj građi konstanta koja trajno obilježava njemački narod. Također se bombardiranje gradova

Hiroshime i Nagasaki u Japanu godišnje obilježava ritualiziranim prisjećanjem na bolnu prošlost i odavanjem počasti žrtvama, a i predmet su stalnih memorijalnih i muzeoloških dijaloga (MacDonald, 2009:1-24). U novije se vrijeme UNESCO počeo baviti teškom baštinom te obrazovanjem o najvećim ratnim zločinima u povijesti. Održavane su radionice⁵ koje se tiču teške baštine te uče o povijesti Holokausta. Suradujući s organizacijama i muzejima, na radionicama se razrađuju teme naslijeđa, kreiranja identiteta, kolektivnog sjećanja i pomirenja. Nadalje, bave se pitanjima muzeoloških eksponata i mogu li oni doprinijeti razumijevanju povijesti i građenju pozitivnih zajedničkih rješenja prema zločinima i nasilju. Održavane bi konferencije⁶ trebale pomoći pri produbljivanju značenja pojma teške baštine, interkulturalnom dijalogu, pomirenju i detaljnijoj razradi plana i programa obrazovanja o povijesti te o psihosocijalnim programima pomaganja postratnim žrtvama.

Rat koji je nastupio na prostorima bivše Jugoslavije početkom devedesetih godina je uz veliki broj žrtava ciljano uništio i veliki broj kulturno-povijesnih spomenika. Takav potez genocidnog i kulturocidnog uništavanja je ciljano uzrokovao radi uništenja identiteta i baštine, da bi se mogao nametnuti identitet napadača. Razaranje baštine u svrhu kolonizacije tuđeg kulturnog krajobraza vidljiva je poveznica između identiteta i kulturne baštine. Uz pojmove genocida i kulturocida, veže se i pojam memoricida. Po Draženu Mirku Grmeku (Grmek, 1992), memoricid je namjerni akt uništavanja sjećanja Drugog (citirano prema: Špoljar-Vržina, 2012:140-141). Nakon rata je nastao veliki broj memorijalnih spomenika, koji sačinjavaju tešku baštinu tih prostora. Ona je, dakle, nastala kao podsjetnik na žrtve rata, ali i na izgubljena kulturna dobra ovih prostora (Blake, 2000:75-76).

---

⁵ Dealing with difficult heritage, educating on history in South-East Europe (14.01.2011.). Preuzeto sa: http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/single-view/news/dealing_with_difficult_heritage_educating_on_history_in_south_east_europe/ (11.12.2012.)

⁶ International conference on National History Museums in South-East Europe (Thessaloniki, 18. 8. 2010 - 01.10.2010.). Preuzeto sa: http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/single-view/news/international_conference_on_national_history_museums_in_south_east_europe_thessaloniki_greece_18_19_october_2010/ (11.12.2012.)

5. Smrt i ukop: dvije perspektive

5.1. Važnost ukopa i rituala pri ukopu

Smrt je sastavni dio čovjekova postojanja i svjedok prolaznosti vremena. Dužnost sjećanja i potreba sa samospoznajom tjeraju čovjeka da nanovo istražuje svoju prošlost, pitanja života i smrti te ono što ga danas povijesno određuje. Smrt predstavlja izazov ontološkoj sigurnosti. Ona označava kraj i daje prijetnju osobnom identitetu, a u konačnici i onom kolektivnom (Berger i Luckmann, 1992:118–122). Od same zore čovječanstva, čovjek i danas posebnu pozornost pridaje precima i njihovim ostacima (Bowdler et alii., 2011:2). Društvo djelomice oblikuje svoj prostor u kojem živi ukomponirajući u njega i sjećanja na preminule. Štovanje mrtvih izvor je i središte kulture sjećanja. Ono je i komunikacijsko i kulturalno pamćenje (Brkljačić i Prlenda, 2006: 71)⁷. Bilo da je riječ o grobljima ili memorijalnim spomenicima, svaki element važan za prisjećanje ima mjesto u ljudskom habitusu. Spomenici su bitna stavka našeg prostora, jer prisjećajući se prošlosti spoznajemo nanovo tko smo danas (Bowdler, R. et alii., 2011:33-40).

Zadnjih 30 000 godina, pokapanje mrtvih postalo je nužno iz zdravstvenih i socijalnih razloga. Usporedno s tim, ostaci su predaka postali elementi svetosti te su nosili visoku ulogu u spiritualnosti, prema kojima se oduvijek ponašalo s poštovanjem. Zajednice su imale čvrsto uvjerenje da micanje kostiju poništava njihovo talismansko djelovanje i desakralizira ih. Desakralizacijom svetišta određene kulture ostaje tako samo mjesto ukopa bez njegove prvotne svete pozicije u kulturi. Vadeći kosti iz konteksta, one gube na svojoj kulturnoj važnosti (McGowan i LaRoche, 1996:109-110).

Mircea Eliade (Eliade, 1958), jedan od poznatijih povjesničara religije dvadesetoga stoljeća, rekao je da su rituali prijelaza prikazi svetoga u životu čovjeka te da su važniji čimbenici koji nas čine ljudima. Po njegovim riječima, uskratimo li djetetu rituale prijelaza, uskraćujemo mu tako i humanost. Smrt pojedinca također je ritual prijelaza koji mora biti poštivan, kako ne bismo humanost uskratili pojedincu i njegovim najbližima (citirano prema: Grimes, 2000:100-101).

---

⁷ Komunikacijsko pamćenje obuhvaća sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost poput ratova, dok je kulturalno pamćenje usmjereno na čvrsta uporišta u prošlosti ili mitove (Brkljačić i Prlenda, 2006: 61-67).

U članku Eve Raimers, autorica navodi tri primjera kako pogrebi i groblja funkcioniraju kao komunikativna simbolična praksa koja gradi i izražava individualni, kolektivni, etnički i kulturni identitet (Reimers, 1999:147-150). Iz primjera se vidi kako su rituali pogreba bitni alati za shvaćanje i izgradnju osobnog i kolektivnog identiteta (Reimers, 1999:148). Autorica također navodi koliko je za pokojnika i njegovu obitelj bitan pogreb i sami ritual pogreba. Utoliko što pogreb nije više toliko bitan za pokojnika, iznimno je bitan za zajednicu. U tom smislu mrtvi određuju prakse živih. Kao što je i rekao Emile Durkheim (Durkheim, 1976), primarna funkcija religijskih praksi je slavljenje kolektivnog i zazivanje odanosti i jakih emocija među članovima zajednice (citirano prema: Reimers, 1999:155-164).

Ono što tvori zajednički identitet nacije, strogo je vezano uz kulturu i proživljenu povijest. Mitovi nastanka uz ostale dimenzije nečije kulture, poput jezika, tradicijskih običaja, vjerovanja, umjetnosti podloga su kolektivnom sjećanju te jačanju integriranosti naroda i njegovog identiteta. Vidljivo je da je sjećanje jasno povezano s nacionalnim identitetom. Koliko individualno, toliko i ono kolektivno jasno odražavaju dimenzije nacionalnih odrednica i međusobno se isprepliću. Najveći dokazi prošlosti i povijesti jednog naroda, zasigurno su svjedočanstva naših predaka očuvana za budućnost, povijest koju baštinimo (Cantwell, 2000:82). No, i sami tragovi predaka su ono što baštinimo jer bez čvrstih, vidljivih, opipljivih mjesta spomena na njih ne bismo imali toliko jake odrednice identiteta koji nosimo. Dakle, s obzirom da su mitovi, sjećanja i identitet jasno povezani (Bell, 2003:66-71), a preci i spomen na njih u vidu njihovih ostataka i spomenika uistinu jesu naša baština, u svom jasnom i u onom metaforičkom obliku, oni su duboko ukorijenjeni u kulturnu baštinu i identitet zajednice kojoj pripadaju. Koliko je teško pomiriti se s gubitkom voljene osobe, toliko je nemoguće oprostiti se od nje, u psihološkom i spiritualnom smislu ukoliko fizičko tijelo postane izgubljeno (Sheper-Hughes, 2006:11). Društvo je našlo način pomirenja sa izgubljenim ostacima preminulih osoba kroz simbolične zamjene pojedinih ili kolektivnih memorijalnih spomenka, iako se često zajednica ne može pomiriti s takvim rješenjima, što ćemo vidjeti pri psihosocijalnim poteškoćama osoba koje teška baština dotiče na osobnom nivou.

Američka književnica Joan Didion naglašava snagu mrtvih te im pripisuje veliku imaginarnu i spiritualnu silu nad živima, što zove „magijsko razmišljanje“. Iz tog razloga preminuli moraju biti smješteni na „svoje pripadajuće mjesto“ sukladno kulturi i obiteljskim pravilima, bio to lijes, mauzolej, zapaljeni na brodu otisnutom na pučinu, na lomači ili kroz drugi oblik pokopa (citirano prema: Sheper-Hughes, 2011:172-174). Kao bilo koji drugi ritual prijelaza i smrt

mora biti obilježena dostojanstveno, sukladno kulturi, vjeri i društvenim pravilima iz koje pojedinac dolazi. Primjerice, u nekih hinduističkih religija preminulog se spaljuje, određene zajednice prakticiraju „suosjećajni kanibalizam“, kršćani tijelo pokapaju nakon najmanje jednog dana od smrti, dok Židovi pokapaju umrle odmah nakon smrti, obično istog dana. Sheper-Hughes primjećuje da mrtvi pojedinih kultura „vole“ cvijeće i svijeće, iznosi etnografije u kojima se mrtvima pripisuju potrebe, oni mogu biti „gladni“ ili pak „žedni“, čime spoznajemo razlike i bogatstvo te odraz kulture i čovjekova ophođenja s mrtvima (Sheper-Hughes, 2011:172-174). Također, tijela preminulih nisu samo fizički i magijski ostaci osoba, već se prema njima odnosi kao prema simboličkim reprezentacijama nekoć žive osobe. One imaju svoju ulogu u svijetu i nakon smrti. Slučajevi nestanka tijela preminulog, posredstvom sukoba ili zločina, donose sa sobom snažan osjećaj neugode i straha u živima, koliko se god ostaci osobe racionalizirali, odnosno sekularizirali. Tek nakon pronalaska tijela i povratka ožalošćenima, preminula osoba i njena obitelj mogu biti u miru (Sheper-Hughes, 2011:174). Vraćanje ljudskih ostataka nakon gubitka, političke je, društvene, znanstvene i religijske važnosti (Cantwell, 2000:79-83), a snažno se dotiče i ideje kolektivnog sjećanja (Valis, 2006:710-717).

5.2. Ostaci ljudskih koštanih ostataka iz sudsko-medicinske i političke perspektive

Dvije glavne znanosti koje se dotiču rada s ljudskim koštanim ostacima, arheologija i forenzična antropologija, od samih se početaka bore s etičkom dilemom koja i danas unosi razdor unutar znanstvene zajednice. Mogli bismo reći da se ljudski koštani ostaci vrednuju dvojako. S obzirom na kulturnu pozadinu iz koje dolaze, kosti imaju već spomenutu vjersku, odnosno metafizičku dimenziju koja ih snažno veže uz zajednicu i neizostavni su dio kolektivne spiritualnosti. S druge strane, znanost vrednuje kosti na potpuno drugi način. Arheologija iskopavanjima dolazi do koštanih ostataka koji su nedvojbeno zaslužni za velike znanstvene pomake. Iako se u iskopavanju češće pridavala veća važnost priložima, no samim kostima, one su bitne pri istraživanju ljudske evolucije, svakodnevnih djelatnosti čovjeka te patoloških čimbenika koji su utjecali na njegov biološki i kulturni razvoj, kako u prapovijesti, tako i u novijem dobu. Forenzična antropologija, od 1960.-tih godina prošlog stoljeća, a posebice u zadnjih 30 godina (Juhl, 2005:11), ima značajno mjestu u otkrivanju zločina i

patologija pri analizi ostataka. Obje se znanosti koriste fizičkim i kemijskim analizama kako bi što točnije istražile kako nam ostaci mogu pomoći pri znanstvenim i pravosudnim pitanjima (McGowan i LaRoche, 1996:109-110). Arheolozi i forenzički antropolozi postali su nezamjenjivi stručnjaci pri analizi i identificiranju posmrtnih ostataka nestalih vojnih i civilnih osoba iz pojedinačnih i masovnih grobnica nastalih tokom ratnih razdoblja. Ekskavacije grobnica postale su vitalni dio razrješavanja zločina te bitan dokaz na međunarodnim sudovima (Juhl, 2005:9-10). No, pri procesu iskopavanja moramo obratiti pozornost na ekskavacije i ekshumacije. Ekskavacija je proces iskopavanja forenzičnih dokaza, osobnih stvari žrtava, oružja, odjeće i ostalih stvari koje se nalaze u kontekstu iskopine, uključujući i ljudskih ostataka, sve s razlogom podupiranja dokaza na sudu, dok je cilj ekshumacije prvenstveno iskopavanje ljudskih ostataka gdje se važnost pridaje prvenstveno pravilnoj (humanoj) brizi prema ostacima, njihovoj identifikaciji i vraćanju obiteljima, odnosno prijenosu u sekundarno mjesto ukopa (Juhl, 2005:48-49). No, važno je primijetiti kako je za sudske procese i međunarodna razrješavanja odnosa veoma bitan forenzični dio analize, dok se humanom odnosu prema kostima žrtava ne pridaje tako velika važnost.

6. Važnost repatrijacije: od osteološke građe do ljudskih ostataka

6.1. Promišljanje o ljudskim koštanim ostacima kroz baštinski diskurs

Upravo iz razloga što znanstvenici danas često negiraju važnost sakralnog u ukopima, 1995. je godine donesen etički kodeks koji nalaže da je uloga znanstvenika i konzervatora zalagati se za pravilnu brigu oko kulturnih dobara, bilo da su umjetničke, povijesne, znanstvene, religijske ili društvene važnosti. Knjiga „Reckoning with the dead“ (Bray i Killion, 1994) jedan je od mnogih primjera repatrijacije kostiju, odnosno vraćanja koštanih ostataka nazad na prostor kamo i pripadaju, točnije, daje opis povratka predaka preminulih u 756 grobova te borbu potomaka za njihove kosti. Iako neki arheolozi i antropolozi smještaju kosti van tih pravila, nalaže se da se kosti čuvaju kao i ostali artefakti, s obzirom na znanstvenu i religijsku vrijednost koju nose (McGowan i LaRoche, 1996:118). Jedan od najistaknutijih primjera povrede kulture na temelju ophođenja s preminulima je onaj američkih urođenika, čiji su koštani ostaci predaka ekskavirani u svrhu znanstvenog proučavanja (McGowan i LaRoche, 1996:113). Godine 1987., Sud u Larson Bayu donio je rješenje po kojem bi se kosti zajednice trebale vratiti na područja gdje su prvotno bila pokopana. Iskopane početkom 20. stoljeća pod vodstvom Aleša Hrdličke i instituta Smithsonian, kosti američkih urođenika premještene su u Institut radi analize i muzeoloških primjeraka (Bray i Killion, 1994:187). Analiza i držanje kostiju u Institutu naišli su na mnoge kritike, a prije svega na optužbe usmjerene na Aleša Hrdličku, optužujući ga za kolonijalni i rasno diskriminirajući način rada (Bray i Killion, 1994:30). Usto, mnogi su se antropolozi izjasnili kako je takav način rada neprofesionalan, umanjujući važnost individualnog i kolektivnog identiteta kroz oduzimanje prošlosti jednoj kulturi (Bray i Killion, 1994:18).

Narod Zuni, američko urođeničko pleme, također je jedno od poznatijih primjera borbe za baštinu. Religijske ikone, skulpture, ceremonijalne maske i niz ostalih kulturnih artefakata, zajedno s ljudskim koštanim ostacima bili su razlog dugogodišnjeg sudskog spora između Instituta i spomenute zajednice. Iako je odjel za antropologiju instituta Smithsonian bio isključen iz Zakona o repatrijaciji i zaštiti grobova američkih domorodačkih skupina („Native American Graves Protection and Repatriation Act“) iz 1990. godine, ujedno s Nacionalnim muzejem američkih Indijanaca, prihvatili su njihove zahtjeve za povratkom baštine (Merrill et alii, 1993: 549-550). Urođenička populacija Haida na Aljasci uspjela je vratiti sve ostatke predaka iz američkih i dijelom iz britanskih muzeja. Iako su po važnosti tretirane različito,

kosti predaka i kulturni artefakti su podjednako bitni za oživljavanje ponosa u identitetu. Ujedno, tokom povratka baštine zajednici, snaga kolektivnog identiteta i kolektivnog sjećanja dolaze do pojačanog izražaja (Krmptich, 2011:148-156).

No, tvrdnje urođenika da je poštovanje druge kulture i ostataka predaka daleko bitnije od saznanja o prošlosti i o osobnosti pojedinca u populaciji i kulturi, često ostaju nezamijećene (Jones i Harris, 1998:253-264). Pokopi su bitni kulturni element kojim se prepoznaju prošle, sadašnje i buduće ideje identiteta zajednice. U povijesti antropologije često se na neetičan način dolazilo do koštanih ostataka „egzotičnih“ naroda, kao što to možemo vidjeti u povijesti australskih i američkih urođenika. Važnost koštanih ostataka njihovih predaka se vidi u njihovoj borbi i nemiru koji vlada u populacijama te u tvrdnjama da im je narušena kultura i identitet (Cantwell, 2000:97-111). Kosti predaka američkih i australskih urođenika dio su njihova kulturna naslijeđa. Već spominjani etički kodeks uvažava ozbiljnost takvih situacija zbog čega su muzeološki primjerci vraćeni u naslijeđe populacijama kojima pripadaju (Blake, 2000: 82-83).

U radu Nancy Sheper-Hughes nalazimo primjer individualne potrage za kostima predaka. Iako obilježeni kao slučajevi, ovakvi primjeri znatno doprinose razumijevanju intenziteta osjećaja vezanih uz ulogu koštanih ostataka u procesu žaljenja i prisjećanju nad preminulima. Takav odnos prema kostima podrazumijeva i pojavu psihičkog nemira ožalošćenoj osobi, a često i oboljenje. Susan Cooke Kittredge kći je žrtve krađe organa. Svojim vjerovanjem da je fizičko tijelo nakon smrti samo prazna ljuštura, dok duhovno tijelo živi i dalje, ova svećenica episkopalne crkve, kao izrazito produhovljena osoba, nije se mogla pomiriti sa smrću svojeg oca. Njegova kćer tvrdi da se je teško pomiriti sa smrću na duhovnoj razini, ako fizičko tijelo ne može naći mir. Shvatila je da duša i tijelo nisu tako lako odvojivi jer fizičko tijelo, kao i duša, ima svoj život nakon smrti te je više od simboličke reprezentacije nekad žive osobe (Sheper-Hughes, 2006:11). „Ni molitva, ni isprike ni oprostjenje nisu osjećaji koji prolaze kroz glavu, nakon gubitka ostaje jedino osjećaj tuge i praznine... kada tijelo umrlog nestane, to pobudi osjećaj strave u tugujućima, bez obzira koliko se racionalno ili sekularno okrenuli problemu, koliko se god pomirili sa smrću osobe.“ (Sheper-Hughes, 2006:15). Kada se slučajevi poput ovog preslikaju na cijelu populaciju, odnosno kada „slučaj“ preraste na razinu nacionalnog, tada govorimo o patološkom fenomenu.

Claire Kahane, koja je preživjela holokaust, kaže kako je shvatila, pri povratku u Poljsku, da joj je žaljenje bilo prebrzo i „radikalno“ nedovršeno (Kahane, 2001:36). Ritual žaljenja, kako je to opisao Emile Durkheim je vrsta rituala kada živi odaju počast mrtvima, preko kojeg se

očvršne zajednica i njena solidarnost, a pokojniku se oda počast (Durkheim, 1976:389). Nedovršeni ritual žaljenja nepremostiva je prepreka pri završetku žaljenja nad pokojnikom.

Konfliktnost pristupa rada forenzičnih timova Tribunala za Ruandu i bivšu Jugoslaviju ocrtni su kroz analizu Clea Koff, članice tima koja izvještava o iskustvima na terenu. Rad u minskim poljima uz UN osiguranja i pse tragače opisano je paralelno uz opise patnji silovanih žena i majki vojnika čiji je život zastao između statusa nestalih osoba i sudskih sporova te svjedoka koji su uspjeli preživjeti masakr na Ovčari, svjedočeći ga nanovo (Koff, 2005:120-123, 166). Kroz analizu i identifikaciju osteološkog materijala i svjedočenja majki iz Srebrenice, Clea Koff utire dvojaki pogled na ljudske ostatke (Koff, 2005:151). Znanstvenim etskim se udaljava od empatije i pomaže iznijeti forenzičke dokaze, emskim pomaže obiteljima da se nanovo zbliže s nestalima osuđujući sistemsko ubijanje radi političkih ciljeva (Koff, 2005:138)⁸.

S obzirom da kosti prvo pripadaju tribunalu, a kasnije se vraćaju obiteljima, nerijetko se znanstvenik osjeća „privilegiranim“ dok posjeduje ostatke osobe kojoj rodbina tuguje nedaleko od terena: „...rodbini sam čak htjela dati makar komad odjeće [s tijela] jer je njihov gubitak bio potpun i razumljiv.“ (Koff, 2005:151-154). Profesionalno distanciranje od ostataka dokazalo se nemogućim, posebice kada znakovi na tijelima pokazuju dokaze o metodološkim pripremama za masovno ubojstvo civila, poput vezanih ruku na leđima i propucanih lubanja odraslih i djece (Koff, 2005: 226-239, 261-262). Revidirajući povijest zločina, forenzičari mijenjaju budućnost umrlima i ožalošćenima, a ujedno i kolektivni identitet postkonfliktnih društava (Koff, 2005:261). Vraćajući ih obiteljima, zatvaraju krug žalovanja, što cigle Zida boli, premještane sa mjesta na mjesto, ne mogu nadoknaditi (Špoljar-Vržina, 2012:167).

---

⁸ Vidjeti „Ovčara“. Dostupno na URL: <http://www.youtube.com/watch?v=IWXc1ERbAo0> (preuzeto 1.6.2013.)

7. Teška baština i posljedice oružanih sukoba

7.1. Definiranje rata na prostoru bivše Jugoslavije

Rat je bitna odrednica povijesti svakog naroda. Kao socijalna katastrofa, rat urušava strukturu i stabilnost društva i zajednice, kulturna, materijalna i druga dobra. Njegove posljedice vidljive su i u transformaciji i gubitku društvenog okruženja, osnovnih društvenih normi i vrijednosti te promjeni perspektive o značenju ljudskog života.

Rat koji se vodio na području bivše Jugoslavije različito je definiran s obzirom na sukobljene strane⁹. Definicije rata ovisile su o interpretaciji samog „sukoba“ i ideološkim ciljevima zaraćenih država pa su tako postale i norma u dotičnoj nacionalnoj zajednici tvoreći dio nacionalnog identiteta i nacionalnog sustava vrednota. S obzirom na sukob, definicije rata također su postale međusobno oprečne. Srpska je strana sukob definirala kao građanski rat, točnije kao „međunacionalni i vjerski rat“, te kao posljedicu hrvatskog odvajanja i genocidne agresije usmjerene prema Srbima, čemu su se onda oni suprotstavili. Način takva definiranja je čin predstavljanja Srba kao žrtava, a rat kao legitiman način otpora protiv usmjerene hrvatske agresije. Usto, definicija je ukazala na Jugoslaviju kao priznatu državu, a na hrvatsko odcjepljenje kao na nezakoniti čin. S druge strane, hrvatska je definicija obilježila sukob kao vanjsku, međudržavnu agresiju Srbije i Crne Gore na Hrvatsku čime je djelomično dobila status žrtve. Prema Povelji Ujedinjenih naroda i standardnim načinima djelovanja međunarodne organizacije, pokrenute su vojna i politička pomoć, te mehanizmi obrane koji se dotiču žrtava međunarodne agresije. Rat je u Hrvatskoj znan i kao Domovinski rat jer je njime Hrvatska uspjela uspostaviti i obraniti državni suverenitet i teritorijalni integritet Republike Hrvatske (Žunec, 2007:123-129). Generalno gledajući, međunarodna zajednica često nije imala nepristranu definiciju rata te su se strani akteri opredjeljivali za jednu od spomenutih „nacionalnih“ definicija, obično prema tome kojoj su strani bili skloniji. Primjerice, Austrija i Njemačka bile su sklone definiranju rata kao agresiji, dok je definicija „građanskog rata“ bila raširena i izvan krugova sklonih srpskoj strani što je dokazivalo da nije postojalo jasno, jedinstveno i višeslojnije razumijevanje rata i njegovih uzroka van zaraćenih strana (Žunec, 2007:132-133).

---

⁹ U posljednjih nekoliko godina ovaj je relativizirajući dualitet značajno korigiran (kronološki i faktografski) kroz rad Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata. Čitatelji se upućuju na arhiv i publikacije o smjeru, silini i prostoru velikosrpske agresije.

Generalno gledajući, postoje tri vrste službenih „ratnih sjećanja“. Prva je inkluzivna te služi pomirenju s nekadašnjim neprijateljem i ublažavanju sukoba, druga je isključiva i nepomirljiva jer služi nacionalnom samopotvrđivanju s isključivanjem neprijatelja, dok je treća isključiva i na agresivan način defenzivna s obzirom da je usmjerena na obranu od stvarne ili umišljene prijetnje i na izravnavanje starih računa. Mogli bismo reći da su u Srbiji i Hrvatskoj prevladavale druga i treća varijanta (Brkljačić i Prlenda, 2006: 277).

Povijest je uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog čega više nema. Kao uvijek aktualni fenomen, povijest je proživljena spona sa sadašnjošću te reprezentacija prošlosti. Nasuprot povijesti koja se vezuje samo uz vremenske kontinuitete, pamćenje se s druge strane ukorjenjuje u prostoru, činu i predmetu. Mjesta pamćenja su prvenstveno ostaci prošlosti, krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije što je priziva zato što je ne poznaje (Brkljačić i Prlenda, 2006: 24-28)¹⁰.

7.2. Teška baština i uzroci rata

Sabor Srpske pravoslavne crkve je na svom zasjedanju 1990. godine donio odluku da se nadležnim tijelima uputi zahtjev da se iz masovnih grobnica izvade posmrtni ostaci Srba, žrtava ustaša iz Drugoga svjetskog rata te da se dostojno sahrane. Godine 1991. je održana liturgija u Jasenovcu povodom pedesete obljetnice ustanovljenja logora i stradanja Srba. Ovakvi su komemorativni rituali u Hrvatskoj dočekani kao „otvaranje starih rana i pravljenje optužnice hrvatskome narodu“ te smatrane izazivačkim manifestacijama srpskog nacionalizma. Godine 1993. izneseno je mišljenje da svečani ukop srpskih žrtava „nije nikakav akt pijeteta ni poštovanja prema mrtvima, već političko sredstvo oživljavanja mržnje“ (Žunec, 2007:421-423). Rituali nose snažnu emocionalnu ulogu te se može zaključiti da komemorativni rituali i ponovne sahrane žrtava rata na odgovarajućem mjestu bude stare nacionalističke ideje i oživljuju stare emocije (Žunec, 2007:421-423).

Jačanje srpskog nacionalizma poduprto je povijesnim repetitivnim propagandama, primjećuje Sabrina Ramet (Ramet, 2002:83). Viktimizacija, pod kojom se Srbi imenuju žrtvama

---

¹⁰ Iz antropološkog diskursa je vrlo diskutabilno u kojoj bismo mjeri mogli objektivizirati i dovesti se u opasnost relativizacije prošlosti. Prihvatiti jednu povijesnu istinu ukoliko je moguća ili razmotriti povijest svakog pojedinačnog naroda pogođenih ratom iz njihove perspektive je pitanje koje priziva proces ponovnog preispitivanja prošlosti.

Nezavisne Države Hrvatske, a zatim cjelokupne Titove Jugoslavije popraćeno je dehumanizacijom „drugih“, gdje Hrvate označavaju kao „genocidne“, Bošnjake kao „fanatične fundamentaliste“, a Albance kao nižu vrstu ljudi. Prisutni su i elementi omalovažavanja drugih naroda te elementi urote kojima Srbi proglašavaju zapadnjačke zemlje i zemlje bivše Jugoslavije kao krivce za uništavanje Jugoslavije i Srbije. Teme polaganja prava i božanskog blagoslova opisuju Srbe kao superiorniji Božji narod, odabran da ujedini cijeli „srpski“ narod u jednu državu (Ramet, 2002:83). Nacionalno buđenje koje je Srbija doživjela, preraslo je, pod zaštitom mitova i željom za pobjedu, u sindrom ujedinjavajući naciju pod jednom sudbinom, udaljavajući ih od ostalih susjednih nacija. Ovakvo bi se stanje na pojedincu moglo nazvati psihozom i neurozom, dok ih autorica preslikava na populaciju. Dakle, može se primijetiti, Srbija je doživjela kolektivnu psihozu i neurozu kroz ratnu propagandu potkrijepljenu državnim vođama poput Slobodana Miloševića i Draže Mihailovića, jačajući svoj identitet na kostima cara Lazara još od Kosovske bitke na Vidovdan 1389. godine (Ramet, 2002:83-96). Iz tog rituala reinkarnirala se stara nacionalistička ideja na temelju koje se ponovno stigmatiziralo Hrvate kao zločince što je dovelo do novog sukoba na prostorima bivše Jugoslavije 1990.-tih godina (Žunec, 2007:425). Sukob je temeljen na oživljenim neprežaljenim sukobima. Tako možemo reći da je rat devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije, između ostalog, posljedica teške baštine jednog naroda¹¹. Kao takva, za posljedicu je imala razvoj novih gubitaka i prostora trauma za više nacija i razvoj novih kvantiteta teške baštine¹².

7.3. Posljedice rata na prostoru bivše Jugoslavije

Rat na području bivše Jugoslavije od 1991. do 1995. je kao posljedicu, prema jednoj od procjena, imao okvirno 87 000 poginulih i nestalih osoba, od kojih je 14000 Hrvata (Goldstein, 1999), 65 000 Bošnjaka (BBC News, 2007) i 8000 Srba (Meštrović, 1996) i nepoznati broj osoba drugih nacionalnosti. Suočene s problemima zatočenih, poginulih i nestalih osoba, Republike Hrvatska, Srbija i Bosna i Hercegovina osnovale su institucionalne mehanizme za rješavanje ove problematike, čijim su mjerama i aktivnostima rješavani

---

¹¹ Ljudski koštani ostaci ne-srpskih naroda na ovim prostorima, poglavito u Sloveniji, svjedoče o teškoj baštini danas nepriznatih neotkrivenih jama tijekom četrdesetih godina nadalje.

¹² Vidjeti radove Tamare Griesser Pečar i/ili Martine Grahek Ravančić.

slučajevi zatočenih, nestalih i nasilno odvedenih osoba. Djelovanjem takvih mehanizama, u Republici Hrvatskoj je osnovana Vladina komisija za zatočene i nestale, a danas djeluje Uprava za zatočene i nestale pod rukovodstvom Ministarstva branitelja te Centar za suočavanje s prošlošću „Documenta“ s projektom „Inicijativa REKOM“ koji zagovara osnivanje međudržavne i nezavisne komisije s mandatom utvrđivanja i javnog iznošenja činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u nekadašnjoj Jugoslaviji, uključujući i sudbinu nestalih¹³. U Bosni i Hercegovini djeluje Istraživački centar s projektom Bosanska knjiga mrtvih¹⁴ te Operativni tim Republike Srpske za traženje nestalih lica¹⁵, a u Republici Srbiji Komisija Vlade Srbije za nestala lica.

U Republici Hrvatskoj predstavljen je i razvija se Hrvatski model traženja nestalih osoba, kojim rukovodi Uprava za zatočene i nestale Ministarstva branitelja, a s radom je započeo 1991. godine. U model su implementirane prakse i iskustva međunarodnih organizacija koje već dugi niz godina rade na problematici traženja nestalih osoba te se posebnim integrativnim pristupom nude rješenja pri pronalasku nestalih. Model je primjenjiv u situacijama oružanih sukoba, ali i u slučajevima prirodnih katastrofa i terorističkih akcija. Model djeluje na prikupljanju podataka o nasilno odvedenim i nestalim osobama u Republici Hrvatskoj, razmjeni zatočenika, suradnji s nadležnim tijelima drugih država, prikupljanju saznanja o nestalim osobama i mjestima masovnih i pojedinačnih grobnica, ekshumacijama masovnih i pojedinačnih grobnica, identifikacijama posmrtnih ostataka, sahrani identificiranih žrtava te suradnji s obiteljima nestalih i nasilno odvedenih. Uprava za zatočene i nestale surađuje s državnim tijelima poput Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Ministarstva obrane, Ministarstva unutarnjih poslova, Ministarstva pravosuđa, Ministarstva zdravlja, Državnog odvjetništva Republike Hrvatske i županijskog državnog odvjetništva, županijskih sudova te Hrvatskog Crvenog križa. Također surađuje i s međunarodnim organizacijama poput Međunarodnog odbora Crvenoga križa, Komisije UN-a za ljudska prava, Međunarodne komisije za nestale osobe, Organizacije za europsku sigurnost i suradnju, Komisije Ujedinjenih naroda za ljudska prava, Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju i Organizacije za europsku sigurnost i suradnju. Suradnjom s unutardržavnim, regionalnim i

---

¹³ Documenta.hr

(http://www.documenta.hr/documenta/index.php?option=com_content&view=article&id=151&Itemid=28)

¹⁴ The Bosnian Book of Dead (<http://www.balkaninsight.com/en/article/justice-report-bosnia-s-book-of-the-dead>)

¹⁵ Operativni tim Republike Srpske za traženje nestalih lica (<http://www.nestalirs.com>)

međunarodnim organizacijama, Uprava za zatočene i nestale Republike Hrvatske prikuplja podatke o nestalim osobama te mjestima masovnih i pojedinačnih grobnica iz Domovinskog rata¹⁶.

7.4. Proces ekshumacije masovnih i pojedinačnih grobnica

Od 1995. godine započeo je i traje proces ekshumacije masovnih i pojedinačnih grobnica na području Republike Hrvatske. Nakon saznanja o mogućoj lokaciji grobnice te koordinaciji operativno-stručne skupine u samome procesu, slijedi pirotehnički pregled, a tek nakon pregleda sonarom, radarom te probnog iskapanja, slijedi ekshumacija. Očevidom te detaljnim sudsko-medicinskim analizama identificiraju se posmrtni ostaci. Antropološkom, stomatološkom, rendgenološkom obradom te analizom genomske i mitohondrijske DNA u sedam medicinskih ustanova u Republici Hrvatskoj sa najvećom se sigurnošću može utvrditi identitet osobe preko njezinih posmrtnih ostataka. Uzorcima krvi od obitelji žrtava te analizom prikupljenih antemortalnih i postmortalih informacija, posthumni se ostaci osoba daju obitelji na sahranu. Neidentificirani posmrtni ostaci obrađeni su klasičnim sudsko-medicinskim metodama i metodom analize DNA, te su dostojno pohranjeni u zajedničkim grobnicama u Zagrebu i Osijeku. Do danas su ekshumirani posmrtni ostaci od otprilike 4684 osobe iz 144 masovne i 1700 pojedinačnih grobnica. Procesom identifikacije, od 4684 ekshumirane žrtve, pozitivno su identificirani posmrtni ostaci 3796 osoba, što čini 81 % žrtava¹⁷. Cilj projekata reparacije, potpune ili djelomične naknade štete nanesene ratom javnoj i privatnoj imovini, djeluje na više razina. Država i međunarodna tijela putem organizacija djeluju na prevladavanju posljedica sukoba i na vraćanje dostojanstva žrtvama da bi ponovno uspostavile narušenu sigurnost i mir.

Odnos prema nestalim osobama određen je zakonima. U Bosni i Hercegovini dotični je odnos određen Zakonom o nestalim osobama, a u Republici Hrvatskoj to je Zakon o pravima

---

¹⁶ Ministarstvo branitelja. Hrvatski model traženja nestalih osoba. Dostupno na URL <http://www.branitelji.hr/hr-model> (preuzeto: 19.1.2013.)

¹⁷ Ministarstvo branitelja. Hrvatski model traženja nestalih osoba. Dostupno na URL <http://www.branitelji.hr/hr-model> (preuzeto: 19.1.2013.)

Hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji¹⁸ koji nalaže da država nakon identifikacije podmiri osnovne troškove sahrane, a ukoliko obitelj to zatraži, lokacije iskopavanja se mogu posebno obilježiti.

Na prostoru ekshumacije grobnica na sto žrtava prosječno djeluju dva patologa, dva forenzična antropologa, dva arheologa, članovi Tužiteljstva, zakonski savjetnik te predstavnik države. Nakon djelomično obavljene identifikacije žrtava, Tužiteljstvo dokumentira zločin, a na ostacima se dalje provodi detaljnija identifikacija da bi se kosti mogle vratiti obiteljima (Juhl, 2005:32-33). Pri ekshumaciji grobnica djeluje i Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) čija je glavna djelatnost osigurati međudjelovanje Vlada i odgovornih organizacija pri lociranju i identifikaciji osoba nestalih u nesrećama i u ratnim razdobljima te im pomoći u spomenutim akcijama u svim zemljama bivše Jugoslavije. Također, ICMP potpomaže i obiteljima nestalih žrtava u antemortalnoj i postmortalnoj identifikaciji te zadovoljenju pravde na Sudu. Identifikacija žrtava masovnih grobnica može poslužiti u pomirenju između bivših zaraćenih strana i pomoći obiteljima ubijenih da vrate dostojanstvo žrtvama (Juhl, 2005:33, 37).

Grobnice su izvor dokaza o masovnim ubojstvima civila i ratnih zarobljenika. Lokacije su koje pružaju forenzične podatke oko vremena i načina smrti žrtava. Njihova važnost se ističe i u kršenju Ženevskih konvencija iz 1949., kao i u kršenju uvaženih pravila u oružanim sukobima. Posebice se tiče treće Ženevske konvencije koja štiti ratne zarobljenike te sadrži pravila o postupanju prema zarobljenicima od strane sile koja ih drži zarobljenima, a čije se djelovanje mora držati unutar uspostavljenih obaveza i prava u ratnom razdoblju te četvrte Konvencije koja sadrži pravila o zaštiti civila u ratnom razdoblju kao i o postupanju prema civilnim zarobljenicima na okupiranom području¹⁹. U Bosni i Hercegovini nalazi se na stotine masovnih grobnica, a svakodnevno se otkopavaju nove. Najpoznatije se nalaze na području općina Srebrenice, Zvornika te Briševa i Kozarca kraj Prijedora. Samo na teritoriji općine Prijedor otkopano je preko 57 masovnih grobnica Bošnjaka i Hrvata ubijenih 1992. godine.

---

¹⁸ Zakon o pravima Hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji (Urednički pročišćeni tekst, "Narodne novine", broj 174/04, 92/05, 107/07, 65/09, 137/09, 146/10 - OUSRH, 55/11 i 140/12)

¹⁹ Hrvatsko zakonodavstvo. Ženevske konvencije i dopunski protokoli (sa: <http://zakon.poslovna.hr/public/zenevske-konvencije-i-dopunski-protokoli/242235/zakoni.aspx> (preuzeto: 26.01.2013.))

Otkrivanje masovnih grobnica od nepobitnog je značaja za proces osude genocida, zločina protiv čovječnosti i kršenja zakona i pravila u ratovanju (Juhl, 2005:38), kao i za obitelji žrtava.

7.5. Repatrijacija koštanih ostataka i obilježavanje masovnih grobnica u Republici Hrvatskoj

U izvještajnom razdoblju za 2011. godinu, u organizaciji Uprave za zatočene i nestale Republike Hrvatske, stoji: „prikupljena su i terenski istražena saznanja o 70 mogućih neregistriranih mjesta masovnih i pojedinačnih grobnica na području sedam županija. Probnim iskapanjima otkriveno je sedam pojedinačnih grobnica u kojima su pronađeni i ekshumirani posmrtni ostaci sedam osoba. Kada se tome pridodaju posmrtni ostaci ekshumirani iz jedne zajedničke grobnice, u izvještajnom razdoblju sveukupno su ekshumirani posmrtni ostaci 55 osoba. Kako bi se omogućio pristup i provjera mogućih grobnih mjesta koja se nalaze na minski zagađenom prostoru, na inicijativu Uprave za zatočene i nestale, a u suradnji s Hrvatskim centrom za razminiranje, u 2011. godini provedena su tri projekta pretraživanja i razminiranja minski sumnjivog prostora na području Požeško-slavonske i Sisačko-moslavačke županije, kojima je razminirano 19.996 m². Tijekom 2011. godine, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Uprava za zatočene i nestale, organizirala je sedam identifikacija posmrtnih ostataka na koje su pozvani članovi obitelji 97 ekshumiranih osoba, uključujući dvije osobe čiji su posmrtni ostaci pronađeni i preuzeti s područja Republike Srbije. Identifikaciji se odazvalo 92 % pozvanih obitelji, koje su potvrdile identifikaciju posmrtnih ostataka. Od 90 osoba identificiranih u izvještajnom razdoblju, 15 čine hrvatski branitelji. Obzirom na županiju, posmrtni ostaci osam hrvatskih branitelja ekshumirani su u Vukovarsko-srijemskoj županiji, posmrtni ostaci tri hrvatska branitelja ekshumirani su u Sisačko-moslavačkoj županiji, posmrtni ostaci po jednog hrvatskog branitelja ekshumirani su u Osječko-baranjskoj županiji i Gradu Zagrebu, dok je posmrtnu ostatku dva hrvatska branitelja Uprava za zatočene i nestale pronašla i preuzela iz Republike Srbije. Obitelji identificiranih hrvatskih branitelja, temeljem naloga Uprave za zatočene i nestale, a posredstvom Odsjeka za članove obitelji i djecu smrtno stradalog, zatočenog ili nestalog hrvatskoga branitelja, o predstojećoj identifikaciji izvijestili su uredi državne uprave u županijama i Gradski ured za zdravstvo, rad, socijalnu zaštitu i

branitelje Grada Zagreba. Nakon završene identifikacije, naručena je pogrebna oprema te organiziran prijevoz i sahrana ukupno 86 osoba. Provođenjem aktivnosti iz svojih nadležnosti, Uprava za zatočene i nestale, Odsjek za članove obitelji i djecu smrtno stradalog, zatočenog ili nestalog hrvatskoga branitelja te uredi državne uprave u županijama i Gradski ured za zdravstvo, rad, socijalnu zaštitu i branitelje Grada Zagreba, sukladno željama obitelji i propisanim obrednicima pogreba, organizirali su pogreb identificiranih hrvatskih branitelja. Troškove pogreba, sukladno članku 104. Zakona, snosilo je ministarstvo nadležno za pitanja branitelja. U izvještajnom razdoblju, organiziran je pogreb 15 identificiranih hrvatskih branitelja (13 čiji su posmrtni ostaci ekshumirani iz masovnih i pojedinačnih grobnica u Republici Hrvatskoj, te dva hrvatska branitelja čiji su posmrtni ostaci pronađeni i preuzeti iz Republike Srbije). Temeljem čl. 123. Zakona, u kojem se među pravovaljanom dokumentacijom za ostvarivanje statusnih prava navode potvrde koje temeljem službenih evidencija izdaje Uprava za zatočene i nestale, u izvještajnom razdoblju, od 01. siječnja do 31. prosinca 2011. godine, Uprava za zatočene i nestale izdala je 282 potvrde (216 potvrda osobama razmijenjenim iz neprijateljskog zatočeništva, 50 potvrda o nestanku te 16 potvrda o identifikaciji posmrtnih ostataka). Mjesta masovnih grobnica obilježavaju se sukladno Zakonu o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata (NN 100/96), u cilju očuvanja trajne uspomene na žrtve iz Domovinskog rata stradale tijekom agresije na Republiku Hrvatsku. Sva mjesta masovnih grobnica obilježavaju se postavljanjem jednakog spomen-obilježja koje je rad akademskog kipara Slavomira Drinkovića. Do kraja 2011. godine postavljeno je ukupno 59 spomen-obilježja kojima su obilježena 102 mjesta masovnih grobnica (u slučajevima neposredne blizine dviju ili više masovnih grobnica obilježavanje se vrši postavljanjem jednog spomen-obilježja u spomen na sve žrtve). U skladu s godišnjim planom obilježavanja mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata i u okviru financijskih sredstava osiguranih za navedenu namjenu u Državnom proračunu Republike Hrvatske, Ministarstvo je u 2011. godini izgradilo i otkrilo tri spomen-obilježja (Kostrići, Oštri Vršak i Bogdanovci). Za potrebe izgradnje provedeni su postupci javne nabave za građevinsko-obrtničke radove te radove izrade, transporta i montaže spomen-obilježja s postamentom te opločenjem za svaku lokaciju, kao i potrebne aktivnosti za svečanosti otkrivanja spomen-obilježja. Tijekom 2011. godine izvršeno je i utvrđivanje mikrolokacija, pribavljanje potrebne prostorno-planske dokumentacije, izrada geodetskih studija, izrada

stručnih studija s procjenom troškova gradnje te ostali poslovi nužni za izradu projektne dokumentacije za više lokacija.“²⁰

Najnovija ekshumacija masovne grobnice započeta je u Sotinu, prigradskom naselju pokraj grada Vukovara. Iz Sotina su 1991. godine nasilno odvedene i nestale 43 osobe, a grobnica je pronađena suradnjom Uprave za zatočene i nestale i Komisije Vlade Republike Srbije. Ekshumacijom je trenutno utvrđena i riješena sudbina 18 nestalih osoba, a potraga za ostalim žrtvama se i dalje nastavlja²¹.

NAZIV MASOVNE GROBNICE	GRAD/OPĆINA	ŽUPANIJA	BROJ LOKACIJA	DATUM OTKRIVANJA
OVČARA	Vukovar	Vukovarsko-srijemska	1	29.12.1998.
NOVO GROBLJE VUKOVAR*	Vukovar	Vukovarsko-srijemska	1	1998.
VILA GAVRILOVIĆ	Petrinja	Sisačko-moslavačka	1	29.03.1999.
TOVARNIK	Tovarnik	Vukovarsko-srijemska	5	27.05.1999.
LOVAS	Lovas	Vukovarsko-srijemska	1	27.05.1999.
PLAVIČEVAC	Hrv. Kostajnica	Sisačko-moslavačka	1	15.07.1999.
BOGDANOVCI	Bogdanovci	Vukovarsko-srijemska	1	04.08.1999.
DALJ	Erdut	Osječko-baranjska	3	07.09.1999.
ĆELIJE	Bobota	Vukovarsko-srijemska	3	07.09.1999.
BILJE	Bilje	Osječko-baranjska	3	19.10.1999.
SABORSKO	Saborsko	Karlovačka	2	29.10.1999.
ŠKABRNJA	Škabrnja	Zadarska	1	18.11.1999.
VOJARNA PUK. PREDRAG MATANOVIĆ	Petrinja	Sisačko-moslavačka	1	10.12.1999.
BAĆIN	Hrv. Dubica	Sisačko-moslavačka	1	21.10.2000.
PETRINJA BOLNICA	Petrinja	Sisačko-moslavačka	2	01.06.2001.
GLINA GROBLJE	Glina	Sisačko-moslavačka	4	15.06.2001.

²⁰ Izvješće o provedbi Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji za razdoblje od 01.01.2011. do 31.12.2011., pp. 71-72, Zagreb, svibanj 2012.

²¹ Ministarstvo branitelja. „Pronalazak posmrtnih ostataka u masovnoj grobnici u Sotinu.“ (19.4.2013). Dostupno na URL <http://www.branitelji.hr/prehled/pronalazak-posmrtnih-ostataka-u-masovnoj-grobnici-u-sotinu> (preuzeto 5.5.2013.)

GORNJI VIDUŠEVAC	Glina	Sisačko-moslavačka	4	20.07.2001.
IRINOVAC	Rakovica	Karlovačka	1	26.07.2001.
LIPOVAČA DREŽNIČKA	Rakovica	Karlovačka	3	26.07.2001.
DONJI ČAGLIĆ	Lipik	Požeško-slavonska	1	05.10.2001.
PAKRAČKI VINOGRADI	Pakrac	Požeško-slavonska	2	12.10.2001.
KUSONJE	Pakrac	Požeško-slavonska	1	13.12.2002.
MRATOVO	Promina	Šibensko-kninska	1	28.05.2003.
OKLAJ	Promina	Šibensko-kninska	1	28.05.2003.
MARINCI	Nuštar	Vukovarsko-srijemska	4	08.07.2003.
SVINJAREVCI	Bogdanovci	Vukovarsko-srijemska	3	25.07.2003.
ERDUT	Erdut	Osječko-baranjska	1	01.08.2003.
BERAK	Tompojevci	Vukovarsko-srijemska	4	02.09.2003.
DONJI HRASTOVAC	Sunja	Sisačko-moslavačka	1	12.09.2003.
HRVATSKA KOSTAJNICA	Hrv. Kostajnica	Sisačko-moslavačka	3	12.09.2003.
NOVO SELO GLINSKO	Glina	Sisačko-moslavačka	1	03.10.2003.
BADANJ	Drniš	Šibensko-kninska	1	31.10.2003.
BELI MANASTIR	Beli Manastir	Osječko-baranjska	2	11.11.2003.
FARMA LOVAS	Erdut	Osječko-baranjska	1	19.11.2003.
ERNESTINOVO	Ernestinovo	Osječko-baranjska	1	20.11.2003.
ANTUNOVAC	Antunovac	Osječko-baranjska	1	05.12.2003.
TORDINCI	Tordinci	Vukovarsko-srijemska	1	26.07.2004.
VUČEDOLSKI VINOGRADI	Vukovar	Vukovarsko-srijemska	1	08.11.2004.
GORNJA BUČICA	Glina	Sisačko-moslavačka	3	06.04.2005.
KRKović	Skradin	Šibensko-kninska	1	18.07.2005.
ORLOVNJAK	Antunovac	Osječko-baranjska	1	21.09.2005.
BILJANE DONJE	Benkovac	Zadarska	1	29.10.2005.
ILOK	Ilok	Vukovarsko-srijemska	4	29.03.2006.
STARI JANKOVCI	Stari Jankovci	Vukovarsko-srijemska	2	13.07.2006.
CERIĆ	Nuštar	Vukovarsko-srijemska	1	02.08.2006.
GAVRINICA	Pakrac	Požeško-slavonska	1	18.10.2006.
SMOLJANAC	Plitvička Jezera	Ličko-senjska	1	04.01.2007.
ČAKOVCI	Tompojevci	Vukovarsko-	1	19.02.2007.

GORNJE TABORIŠTE	Glina	srijemska Sisačko- moslavačka	1	23.04.2007.
SONKOVIĆ	Skradin	Šibensko-kninska	1	01.06.2007.
GOLUBNJAČA – LJUBOVO	Udbina	Ličko-senjska	1	10.09.2007.
NEGOSLAVCI	Negoslavci	Vukovarsko- srijemska	3	22.02.2008.
CVJETNI VIR	Hr. Dubica	Sisačko- moslavačka	1	08.04.2008.
BOROJEVIĆI-MARVENO GROBLJE	D. Kukuruzari	Sisačko- moslavačka	1	10.05.2010.
GLINSKA POLJANA	Grad Petrinja	Sisačko- moslavačka	2	19.11.2010.
VOJNI POLIGON SLUNJ	Grad Karlovac	Karlovačka	1	21.12.2010.
KOSTRIĆI	Majur	Sisačko- moslavačka	1	18.05.2011.
OŠTRI VRŠAK	Plitvička Jezera	Ličko-senjska	1	04.10.2011.
BOGDANOVCI	Bogdanovci	Vukovarsko- srijemska	3	30.10.2011.

Tablica 1. Spomen-obilježja 59 mjesta masovnih grobnica u Hrvatskoj²².

Slika 1. Prikaz 59 spomen-obilježja masovnih grobnica u Hrvatskoj (prema Tablici 1).

²² Tablica preuzeta sa Internet stranice Ministarstva branitelja (<http://www.branitelji.hr/pregled/obiljezavanje-mjesta-masovnih-grobnica>, preuzeto 28.1.2013.)

8. Teška baština u nacionalnoj sigurnosti

8.1. Sigurnosne studije i međunarodni odnosi

Sigurnosne studije su poddisciplina međunarodnih odnosa. Stvorene nakon Prvog svjetskog rata, vremenom su postale dominantna struja proučavanja sigurnosti i njene važnosti na svim socijalnim razinama. Iako je sigurnost teško definirati, te je moguće pronaći mnoštvo različitih, no jednakovrijednih definicija, ovdje ćemo uzeti definiciju Richarda Ullmana i reći da „sigurnost, u objektivnom smislu, mjeri odsutnost prijetnji stečenim vrijednostima, a u subjektivnom smislu, mjeri odsutnost straha kojim bi takve vrijednosti mogle biti ugrožene“ (Collins, 2010:16-17). Sigurnosne studije se bave prijetnjama preživljavanju te kao takve se bave širokim spektrom opasnosti kao što su nasilje, kriminal, pandemije, ekološke opasnosti, terorizam i međudržavni oružani sukobi. Kao takve, dotiču se socijalne, vojne, političke, ekonomske i ekološke sigurnosti što je peterodimenzionalni pristup proučavanju sigurnosti (Collins, 2010:16-17, 81). Na definiranje sigurnosti bitno utječu konstitutivna obilježja na razini društva i države, kao i utjecaji koji dolaze iz djelovanja na međunarodnoj razini. Sigurnosti se pristupa prema određenoj kategoriji, primjerenoj samome objektu zaštite. Prema tome se sigurnost definira prema sadržaju na opću i posebnu, prema prostornom obuhvatu na globalnu i lokalnu te prema objektu na individualnu i kolektivnu, odnosno nacionalnu i međunarodnu (Collins, 2010:115-122).

Društvo je jedinica sastavljena od mnoštva različitih identiteta, no kada govorimo o jedinici koja funkcionira u međunarodnom sustavu, nju promatramo kao entitet zasnovan na osjećaju kolektivnog identiteta (Collins, 2010:194). Kada govorimo o sigurnosti društva, mislimo na sigurnost društvenog identiteta, odnosno entiteta koji je više od samog zbroja njegovih pojedinaca i društvenih skupina (Collins, 2010:194). Takvo društvo, odnosno nacija, je specifičan slučaj kojeg karakterizira privrženost teritoriju, kontinuitet postojanja kroz vrijeme te osjećaj bivanja dijelom jednog od entiteta koje čini društveni svijet (Collins, 2010:195).

Društvena sigurnost se definira kao pojam koji se nalazi u prostoru između sigurnosti države i ljudske sigurnosti. Suprotno peterodimenzionalnom pristupu sigurnosti, novija ideja društvene sigurnosti je promatra kroz dualnost sigurnosti države i društva odnosno kao dimenziju nacionalne sigurnosti, ali i kao samostalni objekt sigurnosti. Societalna sigurnost se može opisati kao mogućnost društva da održi osnovne društvene funkcije i štiti život, zdravlje i osnovne potrebe građana tijekom raznih rizičnih situacija. To znači da se za društvo moraju

osigurati mjere sigurnosti i zaštite prilikom potencijalnih nepoželjnih događaja poput ratova, prirodnih katastrofa, terorizma ili epidemija tijekom kojih se moraju osigurati osnovni životni uvjeti građanima te sanirati štete u najbržem mogućem roku, kao i vratiti društvo u stanje kakvo je bilo prije iznenadnog događaja. Bilo da je riječ o terorizmu, etničkim sukobima, međunarodnim sukobima, prirodnim katastrofama ili nesrećama, ljudi često bivaju žrtvama, a mnogi proglašeni i nestalima (Juhl, 2005:8).

Nacionalna sigurnost treba osigurati stanje u kojem će biti očvrstnut mir i naglašena sloboda društva i nacije, zajamčena sigurnost građana kroz ljudska prava, teritorijalni integritet i suverenitet države u okvirima međunarodnih prava, socijalna stabilnost društva i države, stabilnost unutardržavnog prava, ekonomije i ekoloških uvjeta. (Collins, 2010:193-195).

Polazeći od ideje zaštite od prijetnji preživljavanju i suverenosti, societalna se sigurnost bavi prijetnjama vlastitom identitetu. Ukoliko društvo izgubi svoje identitetske korijene neće preživjeti, te stoga države mogu postati nesigurne zbog prijetnji genocida i kulturocida (Collins, 2010:193-195).

Međunarodni odnosi proizašli su iz nužnosti, kao posljedica razdiobe svjetskog teritorija na državne jedinice te podrazumijevaju ukupnost svih prekograničnih kulturnih, ekonomskih, političkih i ostalih aktivnosti zemalja u vlastitoj međuovisnosti. Međunarodna sigurnost pritom podrazumijeva sigurnost međunarodnog poretka, odnosno kroz nezavisnost i teritorijalni integritet država, osigurava stupanj mira i slobode potrebnih za međusobni razvoj i široke aspekte međudržavnih odnosa (Buzan, Waever, 2003:14-20). Međunarodna je sigurnost kompleksni pojam, daleko širi od pojmova moći i mira u pitanju međunarodnih odnosa. Bitna odrednica međunarodnih odnosa i sigurnosti jest nesigurnost. Kao pojam se proteže na svim razinama populacije, od individualnog do globalnog kroz sve sektore ljudskog djelovanja, koliko sociokulturnog i ekonomskog, toliko i kroz političkog i vojnog, a javlja se ponajviše unutar postkonfliktnih društava (Buzan, 1984:111-115).

8.2. Teška baština u procesu pomirenja zemalja bivše Jugoslavije

Tijekom proteklih četrdeset godina službeno je počeo proces pomirenja unutar tranzicijskih zemalja, kada su nastale i prve Komisije za istinu i pomirenje. U 90.-tim godinama prošlog stoljeća osnovana su i dva međunarodna tribunala koji su postali glavna strategija pri postizanju novih društvenih poredaka i postizanje pravde. Od 1993. godine

djeluje Haaški tribunal pod nazivom Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (Juhl, 2005:32), a od 1994. godine Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području Ruande sa sjedištem u Arushi. Između osnivanja Međunarodnih vojnih tribunala 1945. godine u Tokiju i Nürnbergu i osnivanja Međunarodnih sudova za ratne zločine počinjene na području Ruande i bivše Jugoslavije nije bilo tekućih tijela koji bi osigurali zadovoljenje pravde na planu međunarodnog (humanitarnog) prava²³. Ta činjenica čini spomenute Sudove bitnim faktorom pri osiguravanju tranzicijske pravde, kažnjavanju odgovornih za vojne zločine, genocid i zločine protiv čovječnosti. Njihovi glavni ciljevi su kazniti odgovorne za zločine, zadovoljiti pravdu u korist nevinih i žrtava, spriječiti daljnje zločine te doprinijeti obnovi mira. Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (ICTY) započeo je rad na masovnim grobnicama i rezultate iskopavanja iznio kao prilog iskazima svjedoka. Analize grobnica i identifikacija žrtava jedan su od ključnih dokaza pri optužbama za zločine na sudu, a dokumentirane žrtve, njihovo vrijeme i uzrok smrti Tužiteljstvo promatra kao ključan dio razrješavanja sukoba nakon rata (Juhl, 2005:32-33).

Bitna stavka pri suđenju i razrješavanju sukoba na sudskoj razini bila je odredba o definiranju „prisilnog nestanka“ kao teškog zločina. „Prisilni nestanak“ (eng. „enforced disappearance“) osobe je čin otmice ili zatočenja jedne ili više osoba od strane države, organizacije ili treće stranke s odobrenjem države ili organizacije, prilikom koje se negira spoznaja o trenutnom stanju osobe da bi je se odvojilo od granica zaštite pravnog uređenja. UN je 1992. godine donio deklaraciju koja je stupila na snagu 2002. godine prema kojoj se unutar međunarodnog kaznenog prava prisilni nestanak osoba smatra zločinom protiv čovječnosti (Juhl, 2005:8). Već prije smo napomenuli kako se teška baština dotiče identiteta zajednice i međunarodnih odnosa te je potrebno istaknuti u kojim je aspektima teška baština važna za identitetsku i društvenu sigurnost, a time i međunarodnu sigurnost. Rat je sistemski kulminirao do prijetnji društvenoj sigurnosti kroz „etničko“ i „kulturno čišćenje“. U smislu identiteta, takve prakse predstavljaju veliku prijetnju grupnoj koheziji i društvenom identitetu (Denich, 1994:367-368).

S obzirom da ICTY djeluje na sceni međunarodnog prava kao nepristrani akter, važno je instrumentalno oruđe demokracije pri širenju mira nakon rata na prostorima bivše Jugoslavije. Bez uspostave Suda, prisilni nestanak ne bi postao zločin protiv čovječnosti. Potraga za

---

²³ Na ovom mjestu valja primijetiti da se na humanitarno-sigurnosno-jurisdikcijskom planu još nije otvorilo pitanje sudova za počinjene zločine od strane anglosaksonskih država.

pravdom je od najviše važnosti pri societalnoj sigurnosti, a iskopavanjem se pojedinačnih i masovnih grobnica nakon ratnog razdoblja postiže upravo stabilnost narušene sigurnosti država. Zadovoljenja pravde i dosezanje istine neophodni su uvjeti pri pomirenju nacija i uspostavi kvalitetnih međunarodnih odnosa. S obzirom da su se iskopavanja pojedinačnih i masovnih grobnica pokazala kao važan korak pri osiguravanju nacionalne sigurnosti, možemo reći da su važan instrument poslijeratnog mirenja. Za obitelji nestalih osoba, zadovoljenje pravde često je od sekundarne važnosti, odmah nakon pronalaska i repatrijacije nestalih članova obitelji (Juhl, 2005:53-54).

Osjećaj pravde i umirivanje psihološke traume dva su pozitivna fenomena koja mogu proizaći iz razrješavanja sukoba na sudu za ratne zločine. Oba mogu rezultirati smanjenjem osjećaja bijesa, žaljenja i želje za osvetom koji bi mogli eskalirati u ponovni sukob među populacijama. Druga pozitivna vrijednost je ona terapijske naravi, kojom se dokazuje da sudski sporovi mogu „liječiti“²⁴. Nasuprot tome, negativnu stranu suda nalazimo u retraumatizaciji kao fenomenu podsjećanja na traume te uzroku eskalacije osjećaja koji mogu dovesti do ponovnog sukoba. Slične se negativne posljedice eskalacije sukoba i psiholoških trauma mogu primijetiti i u situacijama kada pravda nije zadovoljena na sudu (Mendeloff, 2009:598-607). U mnogim je slučajevima dokazano da se ovakvi generalni prikazi korelacije zadovoljenja pravde i izlječenja populacije ne mogu primijeniti na bivše države Jugoslavije s obzirom da nema podataka koji bi doprinijeli tezi da se izricanjem kazne na sudu doprinijelo poboljšanju psihološke traume u populaciji (Mendeloff, 2009: 610). Iako postoji uvriježeno mišljenje da je Haški sud za ratne zločine imao znatnu ulogu pri ponovnom stvaranju regionalnog mira i sigurnosti, morali bismo spomenutu hipotezu potvrditi i psihološkim stanjem populacije (Mendeloff, 2009: 617)²⁵.

---

²⁴ Iako se oba pozitivna fenomena gube kroz realitet i u komentarima obitelji žrtava genocida u Srebrenici. U Haagu se moglo čuti baš suprotno – da tek sada mrze, ako do sada nisu, zbog nepravednih kazni.

²⁵ Vidjeti „Munira“. Dostupno na URL: <http://www.youtube.com/watch?v=tCsIG9oIc3s> (preuzeto: 1.6.2013.)

9. Psihosocijalni utjecaji teške baštine

9.1. Psihološki utjecaji rata na populaciju

Iako je teško generalizirati i obuhvatiti iskustva rata pod jednu zajedničku tezu, s obzirom da svako individualno iskustvo sa sobom nosi pregršt jedinstvenosti i značenja, ono što ih povezuje je zajednička uloga zajednice u ratu (Stanić i Mravak, 2012:27). Percepciju (Domovinskog) rata oblikuje psihološko načelo, utemeljeno na individualnim i kolektivnim emocijama proizašlih iz rata, tranzicijske promjene i prošlosti. Strah, neizvjesnost, borba za život, odvajanje od obitelji, gubitak i smrt je ono što rat ostavlja kroz neizbrisive posljedice na zajednicu. Rat u mnogome ima dezintegrativno značenje, djeluje na razdvajanje socijalnih veza te uzrokuje osjećaj nepripadanja (Stanić i Mravak, 2012:27). Obnavljanje zajednice nakon rata, te sama pomirba zaraćenih strana su vrlo zahtjevni procesi koji podrazumijevaju duboku i složenu raspravu te intervenciju na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini. Proces reparacije moraju konstruirati raspravu o prošlim događajima na individualnoj i razini zajednice. Nadalje, poslijeratne intervencije moraju bez potpirivanja daljnjih sukoba riješiti međunarodna pravna pitanja, biti potpora izgradnji civilnog društva s poštovanim ljudskim pravima te pomoći raseljenima (Audergon i Arye, 2005:116). Na razini antropološkog promišljanja, pitanje je do koje mjere mogu međunarodni odnosi rješavati teškoćama bremenita pitanja pojedinaca i zajednica (Špoljar-Vržina, 2012:135).

Kako teška vremena sukoba i uništenja utječu na razvoj budućih generacija i razvoj same nacije još je jedan primjer jakog utjecaja mrtvih na žive. Primjeri „kulta mrtvih“ nakon američkog civilnog rata i prvog svjetskog rata u Europi te nacionalni dani prisjećanja na pale borce u većini država svijeta duboko su ukorijenjeni u kulturu naroda. Jačanje nacionalizma je tako primjer koliko se cjelokupno društvo može promijeniti nakon rata (Grant, 2005:509-518). Žrtve sukoba, njihovi ostaci i sjećanja na njih u svakodnevnom životu nam daju spoznaju koliko su bitni za nas, ne samo u obliku spomenika i pokopanih kostiju, već i onoga što ti pojmovi predstavljaju u kolektivnom sjećanju i pri izgradnji identiteta naroda (Grant, 2005:525-527).

Michael Rothberg, engleski humanistički kritičar, kaže da je traumatski realizam pokušaj da se traumatsko iskustvo pretvori u događaj kao objekt znanja i da se čitatelji tog znanja upoznaju sa vezom koju imaju s posttraumatskom kulturom (Rothberg, 2000). Individualno je

tako sjećanje konstruirano u dinamičnom odnosu s društvom i njegovim kolektivnim sjećanjem (citirano prema: Stratton, 2005:55-56). Teorija kolektivnog sjećanja iz 1950. godine Mauricea Halbwachsa²⁶, francuskog filozofa i sociologa, govori o postojanju kolektivnog sjećanja i obrazaca za isto. Po njegovoj teoriji u društvu se stvara kolektivno sjećanje i ono ovisi o obrascu unutar kojeg je društvo pozicionirano. Dakle, to nije samo skup pojedinačnih sjećanja, već sjećanje zajednice koje postoji van zajednice i pojedinca. Ono djeluje rekonstrukcijski. Prošlost se u njemu nanovo reorganizira kroz promjenjivi relacijski okvir sadašnjosti. Dok se pamćenje kreće prema naprijed, kolektivno sjećanje djeluje u oba pravca, unazad i unaprijed. Ono ne rekonstruira samo prošlost, već i organizira iskustvo sadašnjosti i budućnosti (Halbwachs:1992:38). Sjećanje pojedinca je strogo povezano sa sviješću zajednice. Dakle, individualno se sjećanje do određenog stupnja smješta u te obrasce te služi kao sredstvo prisjećanja. Sjećanje je individualno iskustvo prema individualnim iskustvima, no percipira se onako kako ga se društvo sjeća i razumije. Ratom obilježeni događaji urezani su snažno u kolektivno sjećanje naroda. Za Židove kao najveće žrtve Drugoga svjetskog rata kolektivno je sjećanje prema Holokaustu bilo iskustvo vjere, zajedništva te volje. Kolektivno se jačalo idejama povijesnog značaja njihove kulture i podrijetla potpomognuto zajedno s društvenim i vjerskim institucijama (Stratton, 2005:55-56).

9.2. Očuvanje prošlosti kroz rituale i društvene prakse sjećanja

Društvena se istraživanja često bave pitanjima (dis)kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti te načinima kako se prošlost praksama prenosi kroz vrijeme. Pitanje pamćenja važna je referenca pri proučavanju identiteta i kulture. Ratna sjećanja i kolektivna sjećanja na traumatska iskustva često zauzimaju posebno mjesto u zajednici. Upravo zato što rat možemo gledati kao određenu prekretnicu u životu pojedinca, odnosno zajednice, promatrajući ga i kao okosnicu za traumatska kolektivna sjećanja, možemo reći kako su važni, koliko za sudbinu država, ali i određenih etničkih ili religioznih grupa, toliko i za rituale unutar kulture koju mijenjaju (Žanić, 2007: 73-74).

U novije se doba civilizacija okreće prema prošlosti. Dok su se ranije civilizacije fokusirale na budućnost i razvoj prema „naprijed“, mnoga se današnja promišljanja uvelike dotiču i

---

²⁶ Maurice Halbwachs je primijenio sintagmu kolektivne memorije (u okviru Durkheimovskog pristupa) na konceptualizaciju sjećanja kao procesa sa nastankom između pojedinca i društva (Halbwachs:1992:38).

oslanjaju na prošlost. Retrospektivna narav današnje civilizacija ponukala je društvo da baštinu pretvori u važnu odrednicu svoje kulture te je mnoga socijalna djelovanja utemeljila na prošlosti. Obilježavanje događaja prošlosti često se manifestira u ritualnom izvođenju. Ovdje možemo uzeti definiciju rituala Stevena Lukesa (Lukes, 1975), koji ga je označio kao „pravilno upravljaju aktivnost simboličkog karaktera koja privlači pažnju sudionika na misli i čuvstva koja drže osobito značajnim“ (citirano prema: Žanić, 2007:76). Dakle, mogli bismo ustvrditi da važnost rituala ne leži u njihovoj samoj ekspresiji, već i u ponavljajućem ritmu i formalnosti koja samo donekle dopušta varijacije unutar granica. Biti učesnikom rituala znači prihvatiti njihov smisao u samoj autentičnosti koja nastaje iznova, ali i proživjeti smisao i vrijednosti koje iz njih proizlaze. Kroz ritual se može iskonstruirati i nanovo interpretirati slika stvarnosti, što daje ritualima simboličku važnost. Stoga je i bitan društveni kontekst u kojem se ritual izvodi, ali i pozadina na koju se odnosi pri čemu ritual ima važnu funkciju revitalizacije identiteta, legitimiteta, integracije i obnove solidarnosti, kao i mobilizacijsku i terapijsku funkciju (Žanić, 2007:76).

U ritualnom pozivanju na prošlost, reflektira se sama društvena stvarnost. Takav čin pokazuje da se kroz rituale može pratiti logika samog pamćenja. Pri obilježavanju gubitaka i ratnih sjećanja zajednice može se vidjeti kako su ritualizirane prakse s jedne strane obilježene gubitkom, osjećajem koji se mora ispoštovati da društvo ne zaboravi sami događaj, a s druge strane sadašnjosti koja nameće kriterije selekcije onoga što se iz prošlosti ne smije zaboraviti²⁷. Fluktuacija u stabilnosti ritualizirane prakse prisjećanja ovisi o drugoj odrednici same prakse, dok značenja rituala često dobivaju nova značenja uvjetovana učesnicima, politikom i medijskom reprezentacijom. Ono što ritual prisjećanja predstavlja ovisi o kontekstu šireg grupnog identiteta, bio on etnički, religijski ili regionalni (Žanić, 2007:74-76). Ritualizirana prisjećanja na ratne žrtve Domovinskog rata godišnje se održavaju uz memorijalne spomenike koji danas održavaju konstantu prisjećanja na ratno razdoblje i gubitke koje je uzrokovao rat. Oni su teška baština koja na sebi nosi sliku palih branitelja.

Henri Lefebvre razlikuje tri razine prostora: prostornu praksu, reprezentaciju prostora i reprezentacijske prostore. Posljednja razina je ona koja predstavlja sami prostor u kojem se živi, obilježen slikama i simbolima, odnosno oblikovan objektima raznih funkcija i izričaja te uvjetovan institucionalnim pravilima (Potkonjak i Pletenac, 2011:8). Memorijalni spomenici pripadaju trećoj razini prostora u kojoj se očituju kao simbolična ikona oko koje postoje

---

²⁷ Ili pak *connertonovski*, mora zaboraviti u skladu s pritiskom totalitarnog sustava (Connerton, 1989:26).

anualni ritualizirani procesi pomirenja i prisjećanja. Oni utjelovljuju koštane ostatke pronađenih i nestalih boraca kao tešku baštinu. Paul Williams (Williams, 2007) u svojoj knjizi pokazuje da je razumijevanje memorijalnih spomenika, odnosno „struktura koje komemoriraju“, uvjetovano vremenom i društvenim prostorom koji omogućavaju da se vrijednosni stavovi većine mijenjaju na taj način da „pomažu pri društvenim praksama prisjećanja“, čime autor naglašava kako su javna mjesta prisjećanja čin kolektivnog konsenzusa oko traume manifestirane u spomeniku (citirano prema: Potkonjak i Pletenac, 2011:9-10).

Marianne Hirsch, američka znanstvenica, je iznijela svoju ideju postsjećanja (eng. „postmemory“) koju definira kao vezu između potomaka preživjelih koji su iskusili kulturnu ili kolektivnu traumu, sa traumom predaka samo kroz narativ sjećanja uz koje odrastaju. Pojam je stvoren da se napravi kvalitativna razlika između prvotnog sjećanja preživjelih, odnosno osoba koji su prebrodili određenu traumu i sekundarnog sjećanja. Postsjećanje je vrlo važan pojam koji pokazuje kako se sjećanja ne vežu uz neki pojam preko doživljaja, već preko projekcija i dijeljenja istih. Unatoč neproživljenim iskustvima, potomci tvore izrazito snažne osjećaje naspram njih te tvore vlastito sekundarno sjećanje na traumu. Sukladno tome, iskonstruirati se može i pojam sveukupnosti traumatskih sjećanja i postsjećanja na određenom prostoru (eng. traumascap) (citirano prema: Stratton, 2005:64-67). Već spomenute utjecaje teške baštine na promjene političkih i ideoloških uvjerenja dakle možemo povezati sa postsjećanjem i promjenom u reprezentaciji teške baštine kroz vrijeme, stoga je bitno razdvojiti koštane ostatke i spomenike kao dva pojma koja se usko preklapaju u uskom značenju teške baštine, no razlikuju u utjecaju na užu zajednicu i narod kojem pripadaju.

9.3. Teška baština: koštani ostaci i memorijalni spomenici

Ovdje možemo problematizirati što se podrazumijeva pod teškom baštinom kad govorimo o koštanim ostacima iz pojedinačnih i masovnih grobnica te memorijalnim spomenicima podignutima za žrtve. Nedvojbeno je da će za obitelj ostaci poginulog nestalog branitelja memorijalnim spomenikom biti nezamjenjivi. Spomenici se mogu definirati kao identitetske tvorevine preživjelih. Premda bez posmrtnih ostataka koji se mogu identificirati i bez besmrtnih duša, spomenici su ipak zasićeni nacionalnim imaginiranjima duhova (Brkljačić i Prlenda, 2006: 73). Već opisana priča iz članka Nancy Sheper-Hughes opisuje

kako je teško racionalizirati smrt bliskog pojedinca te je jedini način pomirenja sa smrću osobe znati da su obje dimenzije tijela, ono psihičko i fizičko, na mjestu na kojem trebaju biti. Opet se prisjećajući Emilea Durkheima, s odmakom od svih religijskih značajki smrti, moramo napomenuti kako je takva spoznaja daleko bitnija za psihofizičko stanje živih, nego za mrtve (citirano prema: Reimers, 1999:155-164).

S obzirom da su reprezentacije spomenika, kao i rituali prisjećanja, podložni promjenama s obzirom na promjene značenja uvjetovanje trenutnom socijalnom situacijom društva, vremenom oni mogu postati djela umjetnosti bez prave poruke. Teška je baština tada lišena prvotne poruke i smisla koji predstavlja te je njezina prvotna uloga izgubljena. „Izgubljeno značenje smrti i traume, upisano u spomeniku, ne samo da evocira vremenski anakronizam današnjeg spomenika, već i anakronizam osobne patnje, čineći da spomenik ispunjen sadržajem postaje prazan kenotaf, mjesto za ovozemaljsko ritualiziranje preminule osobe, ali lišen slike traumatiziranog tijela koje mu je bilo simbolička pertinencija u vrijeme konsenzualne interpretacijske kulture.“ (Potkonjak i Pletenac, 2011:10). Možemo zaključiti kako bi memorijalni spomenici žrtvama Domovinskog rata mogli biti opisani kao teška baština hrvatskome narodu, a koštani ostaci palih branitelja teška baština obitelji, odnosno užoj zajednici. U širem antropološkom smislu življenog (ne postmodernistički teoretiziranog) lakoća budućnosti jest u osvještavanju težine prošlosti, odnosno baštine (Špoljar-Vržina, 2012:140).

Iako se teška baština teško može pojmiti kao turistički orijentirana, njen nastanak možemo i kritizirati upravo preko takve perspektive. Joy Sather-Wagstaff tešku baštinu naziva „tamnim turizmom“. Kroz davanje prevelike pažnje memorijalnim spomenicima i mjestima traumi (eng. traumascapes), kao što to možemo vidjeti i na primjeru spomenika gdje je prije stajao Svjetski trgovački centar u New Yorku (Sather-Wagstaff, 2011:194), možemo vidjeti fokusiranje na komercijalizaciju spomenika. Ono što bi trebalo očuvati sjećanje na prošlost, podilazi komodifikaciji, odnosno „diznifikaciji“ tragedije (Sather-Wagstaff, 2011:36). S obzirom da su takva mjesta konstantno podložna socijalnim izmjenama i promjenama simboličnog značenja, ona se kroz prizmu turističkih odredišta pretvaraju u turističke centre, gdje se više ne štuje ni individualna ni kolektivna trauma, a oslanja se na turiste kao osiguravatelje opstanka traume, kroz prostor, vrijeme i značenje (Sather-Wagstaff, 2011:76).

Upravo je stoga poimanje koštanih ostataka kao *teške baštine* relevantnije te nosi sa sobom veću značajnost nego spomenici koji ih reprezentiraju. Ponajviše kada oznake na forenzičnim nalazima poput „CSK-124“, „M-195“ ili „LZ-2B-39“ postanu otac, sin, ili muž.

(Arsenijević, 2011: 194). U svom članku Damir Arsenijević piše vlastito svjedočenje majke koja povikne na patologa kada dotakne kosti njezina sina: „Pusti tu kost na miru, nije tvoja, nije tvoja!“ (Arsenijević, 2011: 195).

Problematicu postratne situacije na prostorima bivše Jugoslavije možemo također iščitati iz umjetničkog izražavanja. Kroz igrane filmove poput „Savršenog kruga“ i „Belvedere“ iznosi se poanta o onima „koji su mrtviji od svojih mrtvih“ (Smajić, Imamović, 2010)²⁸. Uz filmove ratne tematike te istraumatiziranosti i postkonfliktnosti društva nalazimo i u brojnim zbirkama pjesama, poput onih Feride Duraković²⁹ ili Adise Bašić³⁰.

Eric Stover, voditelj Centra za ljudska prava i profesor javnozdravstvenog prava na kalifornijskom sveučilištu u Berkeleyu, bio je jedan od znanstvenika koji su vodili projekt iskopavanja grobnica na prostoru bivše Jugoslavije. Iako je tvrdio da iskopavanja ne mogu direktno doprinijeti pomirenju nacija, zaključio je da takve akcije mogu biti važne na pravnom, religijskom, duhovnom te zdravstvenom planu populacije (citirano prema: Juhl, 2005:48-50). Ralph Hartley, također američki znanstvenik, profesor antropologije na sveučilištu u Nebraski, koji je sudjelovao u iskopavanjima grobnica, rekao je da pronalazak ostataka nestalih pomaže pri pomirenju rodbine s gubitkom. Suradivanje svih zemalja

---

²⁸ Film „Belvedere“ predstavljen kao iskaz traume i nemogućnosti postraumatskog življenja daje i sliku problematike liječenja obnavljanjem sjećanja. Film prikazuje iskopavanja masovnih grobnica te traganje za bližnjima u svakodnevnoj borbi s ratnim traumama. Život kao praznu ljušturu opisuje scena gdje se u zemlji nad kojom leži lutka za igranje otkriva masovna grobnica. Pjesmu „Uzevši kost i meso“ Abdulaha Sidrana, bosanskohercegovačkog pjesnika u filmu recitira glavni lik, prisjećajući se boli tokom traganja za kostima svojih voljenih: „Meni više ništa, ni ružno ni dobro,/ne može da se desi. Ostalo je naprosto/ da brojim dane, ko smjeran redov, s malom/ razlikom u smislu i žestini. Treba to pojmiti / i izgovoriti, napokon, mirno: doći će / i uzeće sve, uzevši kost i meso...“ (Smajić, Imamović, 2010). Simbolično, stihovi pjesme se pojavljuju i u filmu „Savršeni krug“ koji se također dotiče ratnog razdoblja na prostoru Bosne i Hercegovine (Bursztejn, S. et alii., 1997) .

²⁹ „Srebrenica“ je politička pjesma posvećena nepravdi i traumatičnom kontinuiranom traganju za tijelima nestalima u masakru: „1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007... Da mi je, Već jednom, Leć u oni grob, Kojeg nema, Kraj dijeta moga, Kojeg nema, Da mu rukice zgrijem.“ (Duraković, 2007:98)

³⁰ „Trauma-market“ je politička pjesma o poslijeratnoj Bosni koja se više može razumjeti kao stanje, nego kao prostor: „Niste li Vi samo žrtva/Koja prodaje svoju traumu?/pitala me plavuša s Harvarda/čiji mozak procjenjuju na po' miliona./Na engleskom nisam umjela reći/Slutite li koliko ste u pravu?/Devet smrti, krv iz bubne opne,/Migoljenje između metaka – /Sve staje u riječ trauma./I da, nisam umjela reći na engleskom,/bojim se,/to je jedino vrijedno što imam.“ (Bašić, 2004:36)

pogođenih ratom pri traženju nestalih osoba, izjavio je, bitno je pri jačanju regionalne nacionalne sigurnosti (citirano prema: Juhl, 2005:51).

9.4. Posljedice rata: strah i PTSP

Istraživanje koje je učinilo procjenu zadovoljenja građana kažnjavanjem zločinaca i donošenja pravde na prostore bivše Jugoslavije nakon rata je iznijelo zaključke o posttraumatskom stresu, strahu i zadovoljstvu kaznama Međunarodnog suda. Ujedno, osvrnulo se na kompleksnost teme te na težinu razrješavanja psihosocijalnih tegoba naroda zahvaćenih ratom. Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije je trebao donijeti mir, odnosno pomirenje s gubitkom te na koncu dati početne smjernice pri razrješavanju psiholoških problema. Tokom sudskih procesa, kojima se dokazala krivnja ratnim zločincima, nije zamijećeno poboljšanje na psihosocijalnom zdravlju populacija, iako je zaključeno da takve promjene zahtijevaju određeni vremenski odmak da bi spoznaja donošenja političke pravde mogla utjecati na osjećaje i svjetonazor koji je rat ostavio na prostorima bivše Jugoslavije. Kao potrební program pri ozdravljenju, potreban je integrirani pristup koji bi odbacio ratom generirani strah pri mijenjaju spoznaje o sebi i drugima na razini pojedinca i populacije. Haški tribunal ne može donijeti psihički mir narodima zahvaćenima ratom. Pogoršanje u društvenim, političkim i ekonomskim dijelovima države nakon rata te nezadovoljstvo kaznama doprinijeli su znatnijem osjećaju nepravde, nemoćnosti, ljutnje, demoralizacije, želje za osvetom, pesimizma, mržnje. Javljaju se i pojačani strah i gubitak kontrole nad životom. Strah kao osjećaj, najviše je povezan s posttraumatskim stresom i depresijom, a zaključeno je da je psihološki odgovor na nepravdu posljedica posttraumatskog stresa, a ne uzrok. Takvi pomiješani osjećaji utječu na svjetonazor te na odnos zaraćenih strana (Basoglu, 2005:580-588).

Došlo se do zaključka da istina i kazne Suda nisu imale toliki utjecaj na rješavanje društvene problematike posttraumatskog stresa i straha, koji je kao osjećaj najveći faktor pri oporavku populacije te međunarodnim odnosima. Međunarodni sud donosi osjećaj zadovoljenja, no nedovoljno utječe da bi mogao biti jedini potreban katalizator mirenja na prostoru i s prošlošću naroda. Mirenje s prošlošću također nema veliki utjecaj na potpuno izlječenje doživljenih trauma, kao što se dokazalo i nakon drugih istraživanja sličnih ratnih događaja (Basoglu, 2005:589).

Problematika teme dotiče činjenicu da traumatska sjećanja upravljaju preživjelima na način da ne dopuštaju zaborav. Rituali prisjećanja i pokopi nestalih preživjelima daju određenu kontrolu nad izlječenjem i pomirbom nad prošlosti. Traumatska se iskustva reformiraju i određuju strah od smrti, gubitka i Drugog, odnosno neprijatelja. Neuroze i psihoze uzrokovane ratom evoluirani su dakle oblik straha i nesigurnosti (Leed, 2000:86-98). S druge pak strane, one duhovne, „Lice Drugoga“ po Levinasu (Levinas, 1994, 1998) prevodi žrtvu u preživjelog i čini oprost, pomirbu i reintegraciju socijalnog kroz procese jedino mogućim kroz akt pojedinačnog, a ne manipulacijama socijalno rekonstrukcijskog (citirano prema: Špoljar-Vržina, 2012:154)

10. Rituali prisjećanja prošlosti i slučaj teške baštine na primjeru Vukovara

10.1. Etnokrajolik, kulturno-spomenička i ritualna dimenzija prostora

Prošlost se oprisućuje obnavljanjem i održavanjem mitskih narativa, ali i ritualima. Jedan od načina oprisućivanja su ponovna pokapanja žrtava izgubljenih u ratovima. Takvi se rituali javljaju kroz kulture u raznim vremenima te pokazuju značajnu simboličnu vrijednost (Žunec, 2007:421).

Ratovi su uzrok velikih trauma za populaciju, no uvijek nose i veliku ulogu u uništenju prostora nad kojim, odnosno za koji, se i vodi. Uz simboličko promatranje prostora na kojem se vodi rat, možemo reći da se on preoblikuje već i u predratno stanje kada postaje prostor za koji se bori. Završetkom rata se pak njegova uloga preoblikuje u simboličan „prostor-spomenik“. Zajednica koja pobijedi u ratu sa sobom nosi zadatak oblikovanja prostora u simbolični podsjetnik na prošlo razdoblje u svrhu očuvanja i izmijene kolektivnog identiteta. Takvo se djelovanje kreira uz pomoć ideoloških ideja kroz simbolične konstrukte (Žanić, 2009:29-30). Najpoznatiji primjer izmijene prostora u poslijeratnom razdoblju u Hrvatskoj je grad Vukovar koji je nakon rata za nezavisnost Hrvatske dobio simbolično značenje „grada heroja“. S obzirom da su međusobno isprepletene, Vukovar bismo mogli sagledati kroz tri su dimenzije konstrukcije prostora, a to su etnokrajolik, kulturno-spomenička dimenzija i ritualna dimenzija. K tome, njegova se simbolična važnost može iščitati i preko perspektive dva naroda, hrvatskog i srpskog.

Etnokrajolik bi se mogao definirati kao krajolik kojemu je pridodana aktivna i pozitivna uloga čime on mijenja svoju ulogu iz asimboličnog prostora u krajolik koji je imao ulogu u promijeni toka događaja i izgradnji sjećanja zajednice. U slučaju kada se prostor u potpunosti izmijeni kroz utjecaj rata te poprimi simbolično značenje, on postaje neizostavni ključ u poimanju dijela povijesti populacije te postaje bitan faktor u određivanju nacionalnog identiteta (Žanić, 2009:31). Kao etnokrajolik, Vukovar bi se iz obje perspektive mogao sagledati kao prostor koji je vjerski i nacionalno bitan za oba naroda. Kostu kao ostavština na tim prostorima postaju bitno žarište međupreklapajućih vjerskih i političkih točaka. S jedne strane, kao „Grad heroj“ i simbol obrane Hrvatske, Vukovar je u devedesetim godinama naglo postao bitna odrednica u nacionalnoj konstrukciji hrvatskog identiteta, no također je nosio istu ulogu za srpski narod (Žanić, 2009:34-35, 40-41).

Kulturno-spomenička analiza prostora odnosi se na analizu vrijednosti, za zajednicu, važnih spomenika. Riječ je o prostorima poput trgova, ulica, zgrada ili nekih prirodnih krajobraza koji prije promjene nisu nosili posebnu vrijednost, no kasnije bivaju označeni radi određujućeg događaja koji se odvio na tim prostorima. S obzirom da se simbolička određenja prostora kreiraju s obzirom na zajednicu koja ih tvori, simbolika prostora se međupopulacijski razlikuje, a često i suprotstavlja, s obzirom na ideološke suprotnosti i razlike između zajednica. S obzirom na to, poimanje simboličke uloge prostora može se objasniti jedino kada se u obzir uzmu sve interpretacije simbolike prostora svih zajednica kojima prostor ima značenjsku ulogu u kreiranju identiteta i sjećanja (Žanić, 2009:31-32). Istražujući kulturno-spomeničku dimenziju prostora možemo vidjeti kako se u Vukovaru ističe spomenička vrijednost na više razina. Identitetsko oblikovanje prostora za srpski narod vrši parohijska pravoslavna crkva Sv. Nikolaja iznimne povijesne i građevinske vrijednosti, koja, datirajući iz 17. stoljeća, srpskoj strani doprinosi u ideji srpske sveprisutnosti na tim prostorima (Žanić, 2009:36-37). Kao mjesta sjećanja i hrvatska spomen-obilježja na vukovarskom tlu možemo navesti spomen-obilježje u Borovu Selu, spomen-poprsje Blagi Zadri, spomen-obilježje "Groblje tenkova na Trpinjskoj cesti", Borovo commerce, srpski koncentracijski logor Velepromet, vukovarsku bolnicu, farmu Ovčaru, Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata, Svetište Gospe Fatimske u Borovu naselju, vukovarsku crkvu Sv. Filipa i Jakova te Hrvatski dom (Žanić, 2009:41-43).

Ritualna dimenzija se odnosi na prakse kao označitelje povijesno važnog prostora. Obilježavanje povijesnih događaja snažno je povezano s prostorom nad kojim se događaj odvio te je skup profanih i vjerskih ritualnih komemoracija određujući faktor pri poimanju tradicije, identiteta i memorije. Ritualizirane prakse važne su i za kreiranje sjećanja na važnost događaja i prostora koji ga obilježava, tvoreći tako mrežu socijalno ispraksiranih sjećanja koje se šire kroz generacije. Ritualni su tako bitna odrednica održavanja kolektivnog sjećanja (Žanić, 2009:32-33). Kada pričamo o ritualnoj dimenziji prostora, slavljenjem pravoslavnog blagdana Vidovdana se povezuje s učvršćivanjem srpske tradicije i povezanosti prostora, dok Dan sjećanja predstavlja najznačajniji hrvatski ritual koji zauzima mjesto na vukovarskom tlu. Sugerirajući nacionalno jedinstvo, Dan sjećanja je nacionalno hodočašće u Vukovar gdje hrvatski narod odaje počast poginulima u Domovinskom ratu (Žanić, 2009:39, 44-46).

Prihvatimo li ideju kolektivnog sjećanja kroz kulturno-spomeničku dimenziju prostora jasno nam je da su simboli u memorijalnim spomenicima varijabilni. Oni predstavljaju odraz same populacije s obzirom na vremenski kontinuitet. Etničke grupe grada Vukovara prepoznaju

sebe u različitim simbolima grada u određenom vremenskom toku (Žanić, 2013:193-200). Pretočimo li ideju kolektivnog sjećanja na groblja, ili pak koštane ostatke, možemo vidjeti jaču permanentnost u jačini i značenju nego u spomenicima. Možemo pretpostaviti da se sjećanja populacije ne mogu s istom jačinom pretočiti u spomenik, koliko se mogu povezati s mrtvima. Kada mrtvi postanu snaga preživjelih oni poprimaju obličje „bezvremene svetosti“ (Špoljar-Vržina, 2012:140-144) te intenzivnije determiniraju sami identitet zajednice. Koliko je bitno naglasiti intenzitet kulturno-spomeničke dimenzije prostora, toliko je bitno i naglasiti samu simboliku kostiju unutar zajednice kojoj pripadaju.

11. Rasprava

Teška baština je novi kulturni koncept koji je poslužio da materijalne i nematerijalne elemente ratne povijesti naroda odredimo kao naslijeđe (MacDonald: 2009:1). Prikažemo li ratnu prošlost nacije kao dio baštine, jasno smo se dotakli problematike određenja identiteta i sigurnosti. U društveno-ekonomskom sustavu u kojem se trenutno nalazimo jasno je vidljiva komodifikacija baštine u svrhu profita. Teška baština također pokazuje vidljivi trend komodificiranja poznat i kao „diznifikacija“ tragedije. U kojem trenutku možemo reći da je baština naciji prestala biti odrednica traume i postala profitabilna još ostaje diskutabilno.

U radu smo ukazali na promjenjivost značenja spomenika u kolektivnom sjećanju, a ljudske koštane ostatke kao konstantu okarakteriziranu kao snažni podsjetnik na individualnu i kolektivnu traumu. Bitno je također naglasiti da su ljudski ostaci zbog svoje spiritualne snage u populaciji i taoci politike, čija se moć potencira nacionalnom poviješću i reflektira na identitet. S obzirom na takav slijed događaja, bitno je primijetiti da teška baština može izroditi novu. Sukladno tome, možemo se upitati otkada traje spomenuti fenomen na ovim prostorima? Možemo li odrediti početak takvog fenomena u 1991. godini? Ili možemo sezati dalje u prošlost do Cara Lazara, čije su kosti bile element ujedinjavanja velikosrpskih pretenzija ranih devedesetih godina (Živković, 2001.) (citirano prema: Špoljar-Vržina, 2012:152-153)?

Rat na prostoru bivše Jugoslavije izvor je problematike u kojoj kao oprečnost možemo naći dvije dimenzije: ratnu prošlost te nužnu budućnost oporavka. Sadašnjost nam nudi tek zbir još neprerađene boli koju nalazimo u spomenicima, sudskim sporovima te nestalim osobama. Koliko se takva društvena situacija reflektira na sigurnost ostaje neupitno. Detaljna su istraživanja pokazala da se sudskim sporovima može doprinijeti do pomirbe sukobljenih naroda i izlječenja traumi uzrokovanih ratom. No, takav rasplet još ne možemo u potpunosti naći na ovim prostorima. Koliko će sudski procesi Međunarodnog suda za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije biti određujući na političkoj sceni i u međunarodnoj sigurnosti ostavljamo kao predmet budućih istraživanja. No, fenomen kojemu moramo pridodati veću pozornost jest vjerojatnost da će presude Međunarodnog suda pridonijeti pomirbi nekoć zaraćenih naroda ili pak retraumatizaciji, što je veći faktor ugroze pri uspostavljanju spomenutih dimenzija sigurnosti.

Poznata je činjenica da strah uvjetuje kvalitetu psihološkog zdravlja populacije, a ujedno je i bitan faktor pri određivanju sigurnosti. Ona je prije svega odsutnost straha. Problemizirati o posljedicama rata na ovim prostorima ne znači diskutirati o problemu posttraumatskog stresa i uništenih materijalnih bogatstava, već o razrušenom identitetu i, zasad, neizlječivom strahu. Strah je dakle neizostavni element pri uspostavljanju sigurnosti.

Strah je mentalni zid između traume i zdravlja iz kojeg proizlazi mržnja. Liječiti strah postaje prioritet pri sukobljavanju s traumom. No, imamo li uopće pravo govoriti o smjeru neprerađene traume? Možemo li to prepustiti dimenziji vremena ili krenuti novim pokušajima izlječenja? Sukladno tome, može li se u konačnici pristupiti izlječenju populacije novijim pristupima ili bismo psihološko izlječenje trebali označiti kao individualno i odvojiti ga od metoda kolektivnog liječenja?

12. Zaključak

U radu su prezentirani ljudski koštani ostaci kao teška baština u poslijeratnom razdoblju zemalja bivše Jugoslavije te je njihov značaj analiziran kroz diskurs sigurnosti nacije kojeg uvelike uvjetuje psihološko zdravlje. „Sigurnost, u objektivnom smislu, mjeri odsutnost prijetnji stečenim vrijednostima, a u subjektivnom smislu, mjeri odsutnost straha kojim bi takve vrijednosti mogle biti ugrožene“ (Collins, 2010:16-17). Analizom se utvrdilo da je strah kao osjećaj, najviše povezan s posttraumatskim stresom i depresijom, a zaključeno je da je psihološki odgovor na nepravdu posljedica retraumatizacije, a ne uzrok stresa. Takvi pomiješani osjećaji utječu na svjetonazor te na odnos zaraćenih nacija (Basoglu, 2005:580-588).

Traumatska se iskustva reformiraju i određuju strah od smrti, gubitka i Drugog, odnosno neprijatelja. Neuroze i psihoze uzrokovane ratom evoluirani su dakle oblik straha i nesigurnosti (Leed, 2000:86-98). Došlo se do zaključka da presude Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije nisu imale toliki utjecaj na rješavanje društvene problematike posttraumatskog stresa i straha, koji je najveći faktor ugroze oporavka populacije te sukladno tome, međunarodnih odnosa. Međunarodni sud donosi osjećaj zadovoljenja ratom pogođenoj zajednici, no nedovoljno utječe na nju da bi mogao biti jedini potreban katalizator mirenja na prostoru (Basoglu, 2005:589). Naglasak je vidljiv na ritualima sjećanja te obilježavanju memorijalnih prostora, kao jednom od potencijalnih pristupa izlječenju traume.

Prvotna hipoteza ovog rada bila je dokazati kako je identifikacija humanih ostataka iz rata i vraćanje istih njihovoj obitelji znatan doprinos kolektivnom zdravlju. U radu smo se osvrnuli na hipotezu dvojako. Stručnošću znanstvenika s polja forenzične antropologije, uspješno je ekshumirana većina nestalih ljudskih ostataka iz rata te se analizom na osteološkoj građi doprinijelo ishodima presuda na Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije. Možemo dakle zaključiti da su koštani ostaci bili bitan faktor pri razrješavanju postratnih sporova i dokazivanja istine. No, ne možemo reći da je Sud doprinio smanjenju ratnih trauma na profilu cjelokupne populacije. Za razrješavanje potonjeg, pokazalo se jasnim da je ekshumacija i povratak koštanih ostataka obitelji nestale osobe daleko jasniji faktor pri psihološkom ozdravljenju. Iako je istraživanjima pokazano da se

traumatiziranost poslijeratnog društva smanjuje prilikom vraćanja kostiju obiteljima, o toj bismo se tematici mogli osvrnuti tek nakon empirijskih psiholoških istraživanja na cjelokupnoj populaciji kojih trenutno nedostaje.

Druga hipoteza preispituje može li teška baština biti jedan od određujućih čimbenika u jačanju nacionalne sigurnosti. Nacionalnu smo sigurnost odredili kao odsutnost straha na razini nacije. U zemljama pogođenima ratom, vidljiva je problematika istraumatiziranosti i psiholoških bolesti čije smo korijene pronašli u strahu uzrokovanome preživjelim genocidom i ratnom agresijom. Usto, upotrijebljen je fenomen straha kao najbitnije posljedice genocida i agresije te kao važnog čimbenika pri psihološkom ozdravljenju. Kao što je već spomenuto, analizom istraživanja kojima su obuhvaćene zemlje pogođene ratom na prostorima bivše Jugoslavije utvrđeno je da se teorijska ideja smanjenja traumatiziranosti ne može u potpunosti reducirati pomoću kazni Međunarodnog suda za ratne zločine. Naglašavajući kako se razvoj sigurnost i na međunarodnoj političkoj sceni lako odvaja od nesigurnosti nacije, pažnja se usmjerava na potonju. Konkretno metode i pristupi pri otklanjanju straha kao jednog od glavnih faktora pri jačanju nacionalne i međunarodne sigurnosti na području država bivše Jugoslavije još nisu pronađene te su značajno područje za analizu. S obzirom na širinu teme i težinu problematike, potreban je široko interdisciplinarni, integrirani i holistički istraživački rad da bismo mogli detaljnije pristupiti kompleksnosti teme i potencijalnim nalazima pružiti podršku na najvažnijoj razini – onoj koja se tiče samih pojedinaca i populacija.

13. Literatura:

1. Arsenijević, D. (2011). Gendering the bone: The politics of memory in Bosnia and Herzegovina. U: *Journal for Cultural Research*, Vol. 15, No. 2, pp. 193-205.
2. Ascherson, N. (2005). Cultural destruction by war, and its impact on group identities. U: *Cultural Heritage in Postwar Recovery, Papers from the ICCROM FORUM*, pp. 17-25. Rim: ICCROM.
3. Audergon, A., Arye L. (2005). „Transforming conflict into community: post-war reconciliation in Croatia“ U: *Psychotherapy and Politics International* 3(2), pp. 112-121.
4. Basoglu, M. et alii. (2005). Psychiatric and Cognitive Effects of War in Former Yugoslavia: Association of Lack of Redress for Trauma and Posttraumatic Stress Reactions. U: *The Journal of the American Medical Association*, Vol 294, No. 5, pp. 580-592.
5. Bašić, A. (2004). Trauma-market: pjesme. Omnibus. Sarajevo.
6. Berger, P. i Luckmann, T. (1992). Socijalna konstrukcija zbilje. Zagreb: Naprijed.
7. Bell, D. (2003). Mythscapes: Memory, Mythology, and National Identity. U: *The British Journal of Sociology*, 54, 1, pp. 63-1. UK: London School of Economics and Political Science.
8. Blake, J. (2000). On Defining the Cultural Heritage. U: *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 49, No. 1, pp. 61-85. UK: Cambridge University Press.
9. Bowdler, R. et alii. (2011). The heritage of death. Conservation bulletin (Issue 66, summer 2011). UK: English heritage.
10. Bray, T. L. i Killion, T. W. (ur). (1994). Reckoning with the Dead: The Larsen Bay Repatriation and the Smithsonian Institution. Washington: Smithsonian Institution Press

11. Brkljačić, M., Prlenda, S. (prir). (2006). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga.
12. Buzan, B. (1984). *Peace, Power, and Security: Contending Concepts in the Study of International Relations*. U: *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No. 2, *Special Issue on Alternative Defense*, pp. 109-125
13. Buzan, B., Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Cantwell, A. (2000). „Who knows the power of his bones“. U: *Reburial Redux Journal: Annals of The New York Academy of Sciences*, vol. 925, no. 1, pp. 79-119. US: Wiley-Blackwell.
15. Collins, A. (ur). (2010). *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kultura.
16. Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Delak Koželj, Z. (2005). *Etnologija in kulturna dediščina: definicije, vloge, pomeni*. U: *Hudales J. i Visočnik N. (ur.) (2005). Dediščina v rokah stroke*, pp. 11-22. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, FF, OEIKA.
18. Denich, B. (1994). *Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide*. U: *American Ethnologist*, 21: 367–390.
19. Duraković, F. (2007). ‘Srebrenica’ in Locus minoris: Sklonost Bosni kao melanholiji. *Connectum*. Sarajevo.
20. Durkheim, E. (1976). *The elementary forms of the religious life*. London: Alen & Unwin.
21. Goldstein, I. (1999). *Croatia: A History*. London: C. Hurst & Co. Publishers.
22. Grant, S. (2005). *Raising the dead: war, memory and American national identity*. U: *Nations and Nationalism* 11 (4), pp. 509–529. UK: ASEN.
23. Grimes, R. (2000). *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*. Los Angeles: University of California Press

24. Halbwachs, M. (1992). On collective memory. Chicago: The University of Chicago Press.
25. Harvey, D. C. (2003). 'National' Identities and the Politics of Ancient Heritage: Continuity and Change at Ancient Monuments in Britain and Ireland, c.1675-1850. U: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 28, No. 4, pp. 473-487*. UK: Wiley.
26. Jones, D. G., Harris, R. J. (1998). Archeological human remains: Scientific, Cultural, and Ethical Considerations. U: *Current Anthropology, Vol. 39, No. 2, pp. 253-264*.
27. Juhl, K. (2005). The Contribution by (Forensic) Archeologists to Human Rights Investigations of Mass Graves. AmS-NETT 5, 77. Norway: Stavanger: Museum of archaeology.
28. Kahane, C. (2001). Geographies of Loss. U: *Epstein, J., Lefkowitz, L. H. (ur.). (2001). Shaping Losses. Cultural Memory and the Holocaust. University of Illinois Press, Urbana & Chicago, pp. 36*.
29. Koff, C. (2005). The Bone Woman: A Forensic Anthropologist's Search for Truth in the Mass Graves of Rwanda, Bosnia, Croatia, and Kosovo. New York: Random House Trade Paperbacks.
30. Krmpotich, C. (2011). Repatriation and the generation of material culture. U: *Mortality, Vol. 16, No. 2, pp. 145-160*.
31. Leed, E. (2000). Fateful Memories: Industrialized War and Traumatic Neuroses. U: *Journal of Contemporary History, Vol. 35, No. 1, Special Issue: Shell-Shock, pp. 85-100*
32. MacDonald, S. (2009). Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond. New York: Routledge.
33. McGowan, G. S. i LaRoche, C. J. (1996). The Ethical Dilemma Facing Conservation: Care and Treatment of Human Skeletal Remains and Mortuary Objects. U: *Journal of the American Institute for Conservation, Vol. 35, No. 2, pp. 109-121*.

34. Mendeloff, D. (2009). Trauma and Vengeance: Assessing the Psychological and Emotional Effects of Post-Conflict Justice. U: *Human Rights Quarterly*, Vol. 31, No. 3, pp. 592-623
35. Merrill, W. L. et alii. (1993). The Return of the Ahayu: da: Lessons for Repatriation from Zuni Pueblo and the Smithsonian Institution [and Comments and Replies]. U: *Current Anthropology*, Vol. 34, No. 5, pp. 523-567.
36. Meštrović, S. G. (1996). Genocide After Emotion: The Postemotional Balkan War. Routledge. UK.
37. Potkonjak S., Pletenac T. (2011). Kada spomenici ožive – “umjetnost sjećanja” u javnom prostoru. U: *Stud. ethnol. Croat.*, vol. 23, str. 7-24. Zagreb.
38. Ramet, S. P. (2002). Under the Holy Lime Tree: The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995. U: *Polemos* 5, 1-2, pp. 83-97.
39. Reimers, E. (1999). Death and identity: graves and funerals as cultural communication. U: *Mortality*, Vol. 4, No. 2, pp. 147-166. Sweden: Umea University.
40. Sather-Wagstaff, J. (2011). Heritage That Hurts: Tourists in the Memoryscapes of September 11 (Heritage, Tourism & Community). USA: Left Coast Press.
41. Sheper-Hughes, N. (2006). Alistair Cooke's bones: A Morality Tale. U: *Anthropology Today*, Vol. 22, No. 6, pp. 10-15.
42. Scheper-Hughes, N. (2011). Dissection. The Body in Tatters: Dismemberment, Dissection, and the Return of the Repressed. U: Mascia-Lees, F. E. (ur.). (2011). A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment. First Edition. UK: Blackwell Publishing.
43. Smithey, L. A. (2011). Unionists, Loyalists and Conflict Transformation in Northern Ireland. Oxford: University Press.
44. Stanić, S., Mravak, K. (2012). Domovinski rat – ratna iskustva žena. *Polemos*, 15 (2012.) 1: 11-32.

45. Stanley-Price, N. (2005). The thread of continuity: cultural heritage in postwar recovery. U: *Cultural Heritage in Postwar Recovery, Papers from the ICCROM FORUM*, pp. 1-16. Rim: ICCROM.
46. Stratton, J. (2005). Before Holocaust Memory: Making sense of trauma between postmemory and cultural memory. U: *Australian Critical Race and Whiteness Studies Association Journal, Vol. 1*, pp. 53-72.
47. Špikić, M. (2006). Anatomija povijesnog spomenika. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
48. Špoljar-Vržina, S. (2012). Anthropology of Vukovar: Strategically Revealing the „Civilizing Missions“ And Practices of the Culture of Death. U: Živić, D. (ur). (2012). *Victor quia victima. Nada za Hrvatsku. Zagreb-Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar*, pp. 133-170.
49. Valis, N. (2006). When the Dead Are Always with Us: Ayala's "Diálogo de los muertos". U: *Hispania, Vol. 89, No. 4*, pp. 710-717.
50. Vlada Republike Hrvatske. (2012). Izvješće o provedbi zakona o pravima Hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji za razdoblje od 01.01.2011. DO 31.12.2011. Zagreb, svibanj 2012. Preuzeto sa: <https://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&ved=0CEYQFjAD&url=http%3A%2F%2Fwww.vlada.hr%2Fhr%2Fcontent%2Fdownload%2F213333%2F3133990%2Ffile%2F27.%2520-%25209.pdf&ei=s8YCUZXXAYnctAb-2YGwCA&usg=AFQjCNGV1kIC1t9CIwECGxxgoWsyw40qhA&bvm=bv.41524429,d.Yms> (preuzeto 14.1.2013.)
51. Williams, P. H. (2007). Memorial museums: The global rush to commemorate atrocities. Oxford: Berg
52. Zakon o pravima Hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji. (Urednički pročišćeni tekst, "Narodne novine", broj 174/04, 92/05, 107/07, 65/09, 137/09, 146/10 - OUSRH, 55/11 i 140/12)

53. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, N. N. br. 69/99, 151/03, 157/03 - ispravak, 87/09; Zakon o zaštiti i spašavanju, N. N. br. 174/04, 79/07, 38/09.
54. Žanić, M. (2007). Važnost rituala u poslijeratnom razdoblju: Primjer Vukovara. U: *Polemos 10:1*, str. 73-90.
55. Žanić, M. (2009). Konstrukcija poslijeratnog prostora: Simbolička izgradnja Vukovara. U: *Polemos 11:2*, pp. 29-50.
56. Žanić, M. (2013). Simbolička konstrukcija urbanoga prostora na primjeru grada Vukovara. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
57. Žunec, O. (2007). Goli život I. Zagreb: Demetra
58. Žunec, O. (2007). Goli život II. Zagreb: Demetra

Internetski izvori:

1. Balkan Insight. „Justice Report: Bosnia's Book of the Dead“. Dostupno na URL <http://www.balkaninsight.com/en/article/justice-report-bosnia-s-book-of-the-dead> (preuzeto 19.01.2013.)
2. Hrvatski jezični portal. „Baština“. Dostupno na URL: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (25. 03. 2013.)
3. BBC News. „Bosnia war dead figure announced“ (Thursday, 21 June 2007, 17:07). Dostupno na URL <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6228152.stm> (preuzeto 18.01.2013.)
4. Dokumenta. „O REKOM-u“. Dostupno na URL http://www.documenta.hr/documenta/index.php?option=com_content&view=article&id=151&Itemid=28 (preuzeto 18.01.2013.)
5. Hrvatsko zakonodavstvo. „Ženevske konvencije i dopunski protokoli“. Dostupno na URL <http://zakon.poslovna.hr/public/zenevske-konvencije-i-dopunski-protokoli/242235/zakoni.aspx> (preuzeto 26.01.2013.)

6. Ministarstvo branitelja. „Hrvatski model traženja nestalih osoba“ Dostupno na URL <http://www.branitelji.hr/hr-model> (preuzeto 19.1.2013.)
7. Ministarstvo branitelja. „Obilježavanje mjesta masovnih grobnica“ Dostupno na URL <http://www.branitelji.hr/pregled/obiljezavanje-mjesta-masovnih-grobnica> (preuzeto sa 28.1.2013.)
8. Ministarstvo branitelja. „Pronalazak posmrtnih ostataka u masovnoj grobnici u Sotinu.“ (19.4.2013). Dostupno na URL: <http://www.branitelji.hr/pregled/pronalazak-posmrtnih-ostataka-u-masovnoj-grobnici-u-sotinu> (preuzeto 5.5.2013.)
9. Operativni tim Republike Srpske za traženje nestalih lica. Dostupno na URL <http://www.nestalirs.com> (preuzeto 23.01.2013.)
10. UNESCO. „Dealing with difficult heritage, educating on history in South-East Europe“ (14.01.2011.). Dostupno na URL http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/single-view/news/dealing_with_difficult_heritage_educating_on_history_in_south_east_europe/ (preuzeto 11.12.2012.)
11. UNESCO. World Heritage Centre. Dostupno na URL: <http://whc.unesco.org/> (15. 12. 2013.)
12. UNESCO. „International conference on National History Museums in South-East Europe“ (Thessaloniki, 18. 8. 2010 - 01.10.2010.). Dostupno na URL http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/single-view/news/international_conference_on_national_history_museums_in_south_east_europe_thessaloniki_greece_18_19_october_2010/ (preuzeto 11.12.2012.)
13. UNESCO. „The World Heritage Convention“. Dostupno na URL <http://whc.unesco.org/en/convention/> (preuzeto 23.21.2012.).

Ostali izvori:

1. Smajić, S. (producent) i Imamović, A. (režiser). (2010). Belvedere [film]. Sarajevo: Comprex Productions.
2. Bursztejn, S. et alii. (producent) i Kenović, A. (režiser). 1997. Savršeni krug [film]. Francuska: Les Films du Losange.
3. Youtube. „Ovčara“. Dostupno na URL:
<http://www.youtube.com/watch?v=IWXc1ERbAo0> (preuzeto 1.6.2013.)
4. Youtube. „Munira“. Dostupno na URL:
<http://www.youtube.com/watch?v=tCsIG9oIc3s> (preuzeto: 1.6.2013.)